

“Azkir Tehilot Hashem” – The Holy Songs of Thessaloniki’s Emigrants in Tel Aviv

YITZHAK S. RECANATI

Emunah College
Bar-Ilan University

Abstract: Jews from Thessaloniki migrated to Israel in two major waves, in the 1930s, before the Holocaust, and in the 1940s, immediately after it ended. Most immigrants settled in Tel Aviv. They settled in heterogeneous neighborhoods in Southern Tel Aviv and tried to keep observing their traditional customs and their tunes and prayer texts, at home and in their synagogues.

The article describes the Poetry Societies that were founded in Thessaloniki and their re-establishment in Tel Aviv, as well as the societies Chant books, their synagogues and cantors, their unique customs, and their hopes to establish a "small Thessaloniki" in Tel Aviv and live in their own cultural "bubble". The article focuses on the poetry that was chanted between the "Mincha" and "Arvit" prayers on Shabbat, the double poetry of "Bakashot" and the "Tanda" - the social-musical gathering after the "Musaf" prayer on Shabbat. In the 1930s and 1940s, these immigrants did not aspire to assimilate into their new environment and did not find their place in heterogenic synagogues and synagogues that belonged to other Jewish traditions. In addition, the newcomers attended synagogues where each of them functioned as the center for a specific poets society. While learning Hebrew and trying to adapt to their new lives, the immigrants established themselves as a community within a community in the developing civic society in Tel Aviv, dealing with poverty but aspiring to equality and optimism.

Keywords: Holy Songs, Thessaloniki, Tel Aviv, Synagogues, Poetry Society, Cantor, Singer.

About the Author: Dr. Yitzhak S. Recanati teaches in Education Colleges and Bar-Ilan University. His major fields of research are the Jewish Community in Thessaloniki in the 20th Century and Visual Art in the Jewish Sources. Was previously a producer-editor at the Israeli Television. Chair of the Jewish Music Institute – Renanot.

“אזכיר תהילות ה'" – שירת הקודש של עולי שלוניקי בתל אביב עם עלייתם אליה

יצחק ש' רקנטי

מכללת אמונה

אוניברסיטת בר-אילן

תקציר: בשני גלים עיקריים עלו יהודי שלוניקי לארץ ישראל, בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, לפני השואה ואחריה. רוב העולים התיישבו בתל אביב. הם התמקמו בשכונות משותפות בדרום העיר, וניסו להמשיך ולנהוג בה את מנהגיהם, לחניהם ונוסחם הן בבית והן בבית הכנסת.

המאמר מספר על אגודות הפייטנים שקמו בשלוניקי ועל ייסודן מחדש בתל אביב, על ספרי ה"פזמונים" של האגודות, על בתי הכנסת ועל החזנים ועל מנהגיהם הייחודיים של השלוניקאים, כמו גם על שאיפתם להקים כעין שלוניקי קטנה בתל אביב ולחיות בבועה תרבותית משלהם. מודגשים בו מעמד השירה שבין מנחה לערבית בשבת אחר הצהריים, שירת הבקשות הכפולה של שבת בבוקר,

וה"טנדה" – ההתכנסות החברתית-המוזיקלית של המתפללים לאחר תפילת מוסף בשבת. כן נסקרות בו בקצרה תפילות ימי החול של יוצאי שלוניקי ומצויינים בו נוסחים בולטים שלהם.

בעשורים השלישי והרביעי של המאה הקודמת לא שאפו עולים חדשים אלה למיזוג גלויות תרבותי, ולא מצאו את מקומם בבתי כנסת מעורבים או של עדות אחרות. זאת ועוד, עם עלייתם התפללו בבתי כנסת שכל אחד מהם היה בית לחברי אגודת פייטנים מסוימת. כשהם לומדים עברית ומנסים להסתגל לחייהם החדשים בנו העולים את עתידם כקהילה-בתוך-קהילה בחברה האזרחית התל אביבית המתפתחת והנבנית, מתוך עוני ומחסור אך מתוך תפיסה שוויונית ואופטימית. את בתי הכנסת ראו כמקום מופך, קרוב ומזמין, גם אם לא תמיד היו מן המקפידים על קלה כחמורה, והם חשו בהם בבית, לפחות בחגים ובמועדים.

מילות מפתח: שירת קודש, שלוניקי, תל אביב, עלייה, בתי כנסת, אגודות פייטנים, חזן, מזמור.

במאמר זה אספר על עולי שלוניקי¹ (ובתעתיק של רוב יהודיה: שלוניקי, וכך בהמשך), שהתיישבו בשכונותיה הדרומיות של תל אביב דהיום, ושניסו לשמר בהן כעין 'שלוניקי קטנה' במסורות התפילה והשירה הדתית. החזנים והחזנות, הפייטנים והפיוטים, התפילות ולחניהן בעיר שלוניקי עצמה כבר נחקרו,² גם על שירת החול של יוצאי שלוניקי בארץ נכתב.³ כאן אבקש לעמוד על ביטוייה של שירת הקודש בבית המשפחה ובבית הכנסת של עולי שלוניקי בעיר העברית הראשונה ועל שאיפתם להמשיך את מסורתם. לשם כך אסתייע במגוון מקורות מודפסים ומוקלטים ובראינות שערכתי עם אחדים מעולי שלוניקי.⁴

גל העלייה הגדול ביותר משלוניקי הגיע לארץ ישראל בין השנים תרצ"א-תרצ"ט, 1931-1939. במהלכו עלו רוב מנהיגי הקהילה ומובילי הדעה שבה. הוא החל למעשה במחצית השנייה של 1931,

¹ סאלוניקי נקראת גם סאלוניקה, וביוונית מודרנית – תסאלוניקי. אני מודה לפרופ' אדוין סרוסי על שעודד אותי לכתוב מאמר זה וכיוון אותי בכתיבתו, לר' יעקב שלמה לוי, חוקר תל אביב החסידי, לאברהם קובו, יליד שכונת פלורנטין (1948) ולמרואיניי.

² ראו, בין היתר: אדוין סרוסי, "המפטירים: מבט-על היסטורי", בתוך (חביבה פדיה, עורכת), **הפיוט כצוהר תרבותי – כיוונים חדשים להבנת הפיוט ולהבנייתו התרבותית**, רעננה: הקיבוץ המאוחד, תשע"ג – 2012, עמ' 182-203; הנ"ל, "מוסיקה, פיוט ושירה עממית", בתוך: ירון בן נאה (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים, תורכיה, ירושלים: יד בן צבי, תש"ע**, עמ' 141; הנ"ל, "מוסיקה עות'מאנית קלאסית בקרב יהודי שאלוניקי", **לאדינאר**, א, תשנ"ח, עמ' 79-91; הנ"ל, **מזמרת קדם, חייו ויצירתו המוזיקלית של הרב יצחק אלגאזי מתורכיה**, ירושלים: רנטות, המכון למוזיקה יהודית, תשמ"ט, עמ' נט-סא; רבקה הבסי ואדוין סרוסי, "המוסיקה והשירה", בתוך: אייל גיינאו (עורך), **יוון - קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים**, ירושלים תשע"ד, עמ' 219-240; אסיקה מרקס, "צפת וירושלים: פיוטי של רבי ישראל נגיארה בטקס שירת הבקשות בבית כנסת ספרדי בירושלים בהווה", **מחקרים חדשים של הגליל** (א), המכללה האקדמית תל חי, תשמ"ט, עמ' 3-21; שלמה רוזאניס, "מכתב מהחכם החוקר קדמוניות ר' שלמה ר' רוזאניס", **מבוא, שירי ישראל בארץ הקדם**, אסתנבול: תרפ"ו 1926, עמ' 1-6; דוד א' רקנטי, "שירת הקודש וזמרתה בשלוניקי", בתוך: הנ"ל (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה חורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, עמ' 337-353; הנ"ל, "השירה העברית בשלוניקי בדורות האחרונים", שם, עמ' 277-321; הנ"ל, "יהודי שלוניקי – בתי הכנסת שלהם ומקצת תולדותיהם", **מבוא, מחזור שלוניקי לראש השנה**, תל אביב: בית הכנסת ע"ש ר' שלמה אבן גבירול לזכר קהילת שלוניקי, עמ' א-כח; הנ"ל, "אגודת הלל וזמרה ומה שקדם לה", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה חורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 359-59, תשנ"ד, עמ' 65-76; חננאל ח' חסיד, פתח דבר לספר **הלל וזמרה**, עמ' ה-ו; שמעון עוזיאל, "חזנים וחזנות", בתוך: ד' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 359-363; אליהו יצחק לוי, "שירים ותשבחות שהיו נהוגים בשאלוניקי בהשכמת הבוקר", שם, עמ' 354. חיים טולידנו, "הסתדרות המזרחי בשלוניקי – התנועה העממית הגדולה למען התורה ולמען ציון", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה חורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך א, עמ' 424-454, ובמיוחד עמ' 442-443; דוד בנבנישתי, "פייטנים, מקהלות בשאלוניקי", **לקט, צרור מאמרים על מורשת יהדות המזרח**, ירושלים: הוצאת המחבר, תש"ן, עמ' 31-35.

על אגודות הפייטנים ובתי הכנסת שלהם בתל אביב כתבו: חיים שי אלבו, "אגודת הפייטנים 'עלים זמירות'", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה חורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, עמ' 355-363; וד' רקנטי עצמו, בסקירה נרחבת על חזנים שלוניקאיים שעלו ארצה, 'אמר העורך', בסיום רשימתו של שמעון עוזיאל, "חזנים וחזנות", שם, עמ' 359-363.

³ ובהם שושנה וייך שחק, **אוצר הרומנסו של יהודי ספרד – שורשים וגלויות, מוסיקה ותמליל**, חיפה: פרדס תשע"ז; עודד ארז, **or how we got Music, ethnicity, and class between Salonica and Tel Aviv-Jaffa**, *Journal of Levantine Studies* 8,2 (2018) 85-100. ואחרים.

⁴ ראיונות בעל פה: שמואל א' רקנטי ז"ל, סדרת ראיונות, רובם בטבת תשס"ג, 2003; דוד א' רקנטי, 2004, 2005, 2018; יהודה הצבי 2018; אברהם קובו 2019; אפרים פטילון, 2019. ראיונות טלפוניים מוזכרים ברשימת המקורות.

⁵ שמואל רפאל חילק את העליות משלוניקי לארץ במאה העשרים לשלושה גלים עיקריים: א) 1913-1914; ב) 1939-1930; ג) 1946-1948. מקור: רפאל. הגל הראשון והגל האחרון היו קטנים יחסית.

לאחר התגברות האנטישמיות ביוון, ונמשך עד תחילת השואה. מאמרי יתמקד בעולים בגל עלייה זה ובמסורות התפילה שלהם לפני שעברו ברובם לצפון תל אביב בשנות החמישים של המאה העשרים.

'שלוניקי הקטנה'

החל בשנות העשרים של המאה הקודמת ולאורך גל העלייה של שנות השלושים הפכו השכונות שנבנו מדרום-מזרח ומדרום-מערב לתל אביב, ובמיוחד הגרעין שהחל להיבנות כשכונת מרכז מסחרי והתרחב לשכונת פלורנטין, אבן שואבת למגורים ולפעילות ציבורית ותרבותית של עולי שלוניקי. החיים בשכונות אלה היו נוחים לשלוניקאים הן בשל קרבתם זה לזה והן כי "הייתה אווירה קהילתית. כל העולים היו כעין משפחה".⁶

שכונות אלה, רובן עניות, זרועות צריפי עץ שקירותיהם החיצוניים מצופים ב'טולי' (נייר זפת) ולהם גגות פח,⁷ הקיפו את תל אביב כטבעת. חלקן נכללו מוניציפלית בתוכה וחלקן נותרו מחוץ לה. פלורנטין הייתה שכונה בעלת אופי ארכיטקטוני ים-תיכוני, דומה לבנייה שאפיינה את שלוניקי עצמה. שפת הדיבור השלטת בשכונה הייתה איספניולית.⁸ משהוקמו בה בתי-הכנסת של השלוניקאים (בהם נעסוק להלן) הפכה להיות 'שלוניקי הקטנה' שבתל-אביב.

ערב מלחמת העולם השנייה פסקה כמעט עליית יהודים משלוניקי. העולים התאקלמו, מי ברב ומי במעט, כ"רבים מתושבי תל אביב (ש)עברו בראשית התיישבותם בעיר את שכונת פלורנטין, שכונת שפירא ונווה שאנן... (ש)שימשו נקודת מוצא למהגרים חדשים ולעולים חדשים",⁹ והתגבשו לקהילה בתוך קהילה.

לאחר השואה המשיכו להגיע הניצולים משלוניקי לשכונה השלוניקאית או לסביבתה ותרמו להעשרת צביונה כשכונה בעלת ייחוד אתני מובהק.¹⁰ שכונות סמוכות היו שפירא וגבעת משה ב.¹¹ את האחרונה אכלסו בעיקר עולי שלוניקי, שעסקו ברובם במלאכת כפיים.¹²

מן השנים הראשונות לעלייתם תל-אביבה ניכר היה בשלוניקאים כי – כמוהם כעדות ספרדיות ומזרחיות אחרות – הם אינם מתמזגים אל תוך חברת הרוב האשכנזית ואף לא אל הסביבה הבוכאריית. הם השתרשו בארץ, אך המשיכו לחוש שלוניקאים ולא חלק מן התרבות המזרחית. מאחר ששמרו על מאפייניהם הייחודיים התאפשר לארגונים וולונטריים שייסדו לקדם את האינטרסים של בני העדה.¹³

תרבות בית הכנסת של יהודי שלוניקי

הפייטנים בשלוניקי

האסכולה המוסיקלית היהודית בשלוניקי החלה להתפתח כנראה במאה התשע עשרה, באיחור יחסי לערים אחרות באימפריה העות'מאנית. הרבה קודם לכן, ב-1599-1600, נדפסה בעיר מהדורה

⁶ ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

⁷ שביט וביגר, עמ' 215.

⁸ רפאל, עמ' 37. כך כינו העולים את שפתם. כיום נוטים לקרוא לשפה זו לדינו, כשם התרגום העתיק של התנ"ך. בכל האזור, מעיד אפרים פטילון, ברחובות התחנה, עמק יזרעאל, העבודה ומאיר הר ציון, ובשכונות שפירא ומזרחי ב' – גרו דוברי איספניול רבים (לא לאדינו, מדגיש פטילון, כי המונח לאדינו עדיין לא היה קיים), רובם מסורתיים. פטילון, ראיון, 13.5.2019.

⁹ א' גרייצר, מצוטט אצל פוזיילוב, עמ' 306, הערה 10.

¹⁰ רפאל, עמ' 37.

¹¹ גבעת משה א וגבעת משה ב נקראו על שם משה קרסו, עולה אמיד משלוניקי שרכש את אדמותיהן וחילקן למגרשים. פוזיילוב, עמ' 309, הערה 21. שכונה קטנה נוספת נבנתה בצפון תל אביב ושימשה בעיקר את פועלי הנמל השלוניקאים.

¹² חיו בה גם מעט אשכנזים דתיים, בולגרים ותורכים. יהודה הצבי, ראיון, 11.7.2018.

¹³ ליסק, האליטות של הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט, תל אביב, 1981, מצוטט אצל הלמן, תגבשותן, עמ' 324.

שנייה של הספר **זמירות ישראל** לר' ישראל נג'ארה. זו העידה על התעניינות בקרב המשוררים היהודיים בעיר.¹⁴ מוסד המפטירים היהודי-תורכי נקרא בשלוניקי 'פייטנים',¹⁵ או פייטנגייס.¹⁶

אגודות הפייטנים ובתי הכנסת בשלוניקי היו קשורים אלה באלה קשר הדוק החל משלהי המאה ה-19. האגודה הוותיקה יותר, שפעלה עד סמוך לשואה, הייתה 'הלל זמרה' שנוסדה בשנת תר"ל (1870) והיו לה אגודות-בנות בשם 'שיר ושבחה' ו'אוהבי תורה' שנוסדו לאחר השריפה הגדולה שפרצה בשלוניקי בתרע"ז (1917).¹⁷ האגודה השנייה, שנוסדה בז' באדר תרפ"ה (1925), הייתה 'נעים זמירות', ולה אגודת-בת בשם 'נותן זמירות' שפעלה בשכונת ריזי בארדאר. כל אחת מאגודות האם העתיקה במחצית שנות העשרים את מרכז פעילותה לבית כנסת גדול יותר מזה שבו פעלה,¹⁸ הפעילה אגודות-בת, בייחוד על בסיס שכונתי, עסקה גם בנתינה לזולת ופרסמה ספר פיוטים ששמו כשמה, לשימוש חבריה. הספר **הלל זמרה** יצא לאור בתרפ"ח (1928) ו**נעים זמירות** – בתרפ"ט (1929).¹⁹ בכלל האגודות בעיר היו חברים מאות מבוגרים, צעירים וילדים, ששרו בבתי כנסת שונים, מלאים מפה לפה.²⁰ לא היו הבדלים ממשיים בין הטקסטים והלחנים של האגודות השונות.

על אגודת 'הלל זמרה', שהתנערה במקביל להקמת 'נעים זמירות', נאמר שבאייר תרפ"ו (1926) "חידשה את פניה לגמרי, ושמה לה למטרה הפצת הפיוט העברי – דתי לאומי – לא רק בין הגדולים אלא גם בין הצעירים והילדים".²¹ יושם לב למשמעות המשפט: "הפצת הפיוט העברי" – רפרטואר הפייטנים הורכב רובו ככולו מפיוטים עבריים. "דתי לאומי" – בעיני הפייטנים הייתה זו פעילות דתית ולאומית.

מנהגם הקדום של יהודי שלוניקי מדי שבת בבוקר, בפרט בשבתות הקיץ הארוכים, לא היה קשור בפיוטים: מששבו מן התפילה, ולאחר טעימה קלה של בורקס בבית, חזרו המתפללים לבית הכנסת השכונתי, לקרוא 'פסוק' (בדרך כלל כמה פרקים, בטעמים) בהפטרה או בנביא – בקיץ בישעיהו, ובחורף במשלי, קהלת או דניאל, וכן בשיר השירים לפני פסח, במגילת רות לפני שבועות ובמגילת אסתר לפני פורים. כל הנאספים, מבוגרים וילדים, קראו בקול, איש בתורו, בניגון המיוחד לאותו ספר, וגם תרגמו מעברית ללדינו. בבתי הספר למדו התלמידים תנ"ך בתרגום העתיק ללדינו, והילדים ידעו לשיר את המקור ואת התרגום, פסוק בפסוק. הילדים, חברי אגודת הפייטנים או מתפללי בית הכנסת, שרים, והמבוגרים מקשיבים, מנחים, מתקנים טעות פה ושם. הדרשה שנאמרה לאחר מכן בבית הכנסת הייתה מיוסדת על אותו 'ספר עונתי' בתנ"ך.²²

¹⁴ סרוסי, עות'מאנית, עמ' 80.

¹⁵ רקנטי, שירת הקודש, עמ' 338.

¹⁶ נחמה וחורס, תשכ"ז, אצל סרוסי, עות'מאנית, עמ' 81. חלק ניכר מן הפיוטים ששוררו באותן שנים אחיהם מתורכי שוררו גם הפייטנים בבתי הכנסת בשלוניקי, בנוסף לכך שהמוסיקה המסורתית של יהודי יוון הייתה קרובה מאוד לזו של יהודי תורכיה.

¹⁷ בין היתר נשרפו בשריפה זו בתי כנסת, ישיבות ובתי מדרש, וכך גדל החוסר בסידורים ובמחזורים שהיה קיים עוד לפני השריפה. "בשלוניקי לא היו סידורים ומחזורים. אחרי השריפה הגדולה ממש לא היו. [לרוב המשפחות] היה מחזור אחד למשפחה". ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹⁸ "הלל זמרה" ל"בית שאול", ו"נעים זמירות" לבית הכנסת "בית אהרון" בשכונת רוגוס. חיים ש' אלבו, "אגודת הפייטנים 'נעים זמירות'", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה חורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, תל אביב תשמ"ב, עמ' 355-363.

¹⁹ להרחבה ראו: סרוסי, מוסיקה עות'מאנית, עמ' 82-86.

²⁰ אלבו, עמ' 356. ראו גם טולידנו, עמ' 442. התיאור הראשון המוכר לי של מעמד כזה הוא תיאור המעמד של שירת המפטירים בתורכיה. ב-1921 תיאר יצחק אליהו נבון את השלב הראשון שבו נפתחת כל התכנסות מפטירין: "קודם כל נגינה מתחיל ראש המקהלה לנגן לבדו Soliste, בנחת ב' הפסוקים הנ"ל: אֶהְלֵלָה שֵׁם אֱלֹהִים בְּשִׁיר וְאֶגְדָּלְנוּ בְּתוֹדָה (תהלים סט, לא); שָׁמְעוּ מַלְאָכִים הַאֲזִינוּ רְזָנִים, אֲנָכִי לַה' אֲנָכִי אֶשְׁיָרָה, אֲזַמְרָ לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל (שופטים ה, ג-ד). והוא מנעים ומאריך ניווני הפסוקים הנז', בלי "אוסול", Tempo [תבנית מקצבית], כיד הרוח המפעמו בעת ההיא, בתנאי כי יתחיל, יסוב ויתם על נועם אותה הנגינה, של שירי סדר השבוע, למשל: על נגינה מקאם [סולם מוזיקלי] ראסט (Sol) או גירייה (Do) וכו' [...] וכן יעשה מנגן "הקדיש" אחרי תום [סדר] הנגינה.

²¹ חננאל ח' חסיד, פתח דבר לספר הלל זמרה, עמ' ה-ו. העברתי לכתוב מלא). המשך הדברים: "וכן מורים מומחים מלמדים בסדר ובשיטה פיוטים ושירי קודש לילדים, צעירים וגדולים עפ"י תורת תווי-זמרה. מלבד זו קימות היום בשלוניק עוד שתי אגודות בשם "נעים זמירות" ו"נותן זמירות" אשר מטרה אחת לכולן. הן עובדות בפרוורים השונים שבעיר. ברבות קהל הפייטנים והבאים לשמוע קול רינה הורגש חוסר גדול בספרים. ואת החיסרון הזה, אגודת "הלל זמרה" מתכבדת למלא היום בהוציאה לאור במהדורה חדשה לגמרי את ספר הבקשות והפזמונים הזה, אשר הודות לתיקונים, להגהות ולהוספות אשר באו בו, עולה לשבח על כל הספרים שקדמו לו".

²² ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

בהדרגה החל המנהג להשתנות. את מקום הקריאה הזו בציבור החלה לתפוס ה'חזרה' של קבוצת הפייטנים השכונתית. לקראת האירוע המרכזי של השבוע שהתקיים בשבת אחר הצהריים היו הפייטנים, מבוגרים וילדים, חוזרים יחדיו על הפיוטים שיושרו באותה שבת. הכול קראו לחזרה זו בשם תורכי, 'מִשְׁקִי'. בחלק מבתי הכנסת הקדימו לה כעין חזרה נוספת: התכנסות של הילדים לשיעור בפיוט לפני תפילת שחרית של שבת בבוקר.²³

ההופעה המרכזית נערכה בין מנחה לערבית של מוצאי שבת, והיה לה סדר קבוע:

המנצח, או אחד הסולנים, היה פותח בניגון מסולסל של אחד מן הפסוקים שהיו מיוחדים ל'פתיחה', בניגון המתאים לאותה שבת (כל שבת היו שרים כמה 'פזמונים' [פיוטים] ב'מאקאם' [סולם מוזיקלי] אחד בלבד). את הפסוק היה מסיים בנעימה המדויקת של הפזמון הראשון בתכנית. ואז, מיד לאחר ה'פתיחה' ולפי האות של המנצח, פצחה כל המקהלה בשיר. את הפזמון הראשון הפותח ('פישריף') היו שרים כאשר עיני כל המקהלה אל המנצח, שהיה גם נותן את הקצב בטפחות קלות של ידיו על ברכיו. חלק מן השיר הושר יחד, וחלק, בעיקר במקומות שדרשו קול גבוה וסלסולים מיוחדים – על ידי סולן. בסוף השיר היה בדרך כלל חלק שהושר אוקטבה מעל הטון ההתחלתי. קטע זה נקרא ה'מיאם'. לפני כל שיר היה הגבאי, או אחד מחברי האגודה, מודיע לקהל איזה פזמון יושר, ומה מספר העמוד שלו בספרים שחולקו קודם לכן לכל הציבור.²⁴ לאחר הפתיחה היו שרים את הקטעים הקלאסיים, לאחר מכן את הקטעים הקלים והעלזים יותר, ולבסוף היה אחד הפייטנים שר לבדו את ה"טאקאסים" (חילוק), קטע לחתימת השירה בציבור, שהיה מורכב מכמה פסוקים מן המקרא שתוכנם מעין הפזמון. לפני תפילת ערבית של מוצאי השבת סיימו המקהלה ואחד הפייטנים המיומנים את האירוע באמירת קדיש 'יהא שלמא', חלקו הראשון בשירה משותפת וסיימו בסלסול וירטואוזי.

בכל פעם שהסולן הגיע לסיום פסוק או קטע היה מאריך, וחברי המקהלה היו מלווים את שירו בפיות שתומים על ידי נעימה עמומה וממושכת באותו ניגון כשלו, בבת-קול אחת שאינה משתנה ("דָם", בתורכית).²⁵

מסורות אלה, שהחליפו זו את זו, היו שילוב של בילוי חברתי עם "קירוב ילדים לבית הכנסת",²⁶ שהביא להכשרת דור צעיר של חזנים ופייטנים,²⁷ ועם לימוד תורה פעיל, מהנה ושיווני, והיוו דרך ליצירת המשכיות חינוכית-תרבותית. מתחילתה ראתה הקהילה חשיבות רבה בהנחלת הפיוטים: "הפעולה הזו הייתה כה חשובה לחיזוק הרגשות הדתיים, [עד] שוועד הקהילה היה משלם כופר ("בדלי") [כדי] לשחרר את חברי האגודות האלה מהגיוס לצבא התורכי", כתב אחד מראשי הפייטנים בשלוניקי.²⁸

לשיא בהיקף פעילותו ובמספר חבריהן הגיעו האגודות בשלוניקי בשנים 1930-1933.²⁹ ב-1934 החלה נסיגה בהיקף פעילותן בשל מספר סיבות, ובעיקר מכיוון שחלק ניכר מראשיהן, שהיו פעילים גם בתנועת המזרחי בעיר, עלו לארץ והשתקעו בה.³⁰

הפייטנים בונים בתי כנסת בתל אביב

מוקד חיי הדת והמסורת בתל אביב היו בתי הכנסת, שברובם נשמרה החלוקה לעדות ולארצות מוצא והתקיימו בהם גם שיעורים תורניים שמשכו קהל רב. באמצע שנות ה-30 פעלו בעיר כמאה ועשרים בתי כנסת ובתי מדרש. לפי הערכה משנת 1933 התפללו בהם בימים הנוראים כ-75% מתושבי העיר, אך אין הערכות לגבי מספר המתפללים הקבועים בהם. הם שימשו גם מוסדות לעזרה סוציאלית, והיו בהם קופות לגמילות חסדים וקופות סעד, שהונן התבסס על תרומות ועיזבונות.³¹

²³ ש.ם.

²⁴ ד' רקנטי, שירת, עמ' 345-346. בעריכה קלה. תיאור דומה ראו: ד' נבנישתי, פייטנים, עמ' 31-32.

²⁵ ש.ם.

²⁶ אלבו, עמ' 355.

²⁷ ד' רקנטי, הלל וזמרה, עמ' 353.

²⁸ אלבו, עמ' 355. דברים דומים ראו גם: לוי, שירים ותשבחות, עמ' 354.

²⁹ ד' רקנטי, שירת, עמ' 339.

³⁰ ד' רקנטי, הלל וזמרה, עמ' 352.

³¹ שביט וביגר, עמ' 339.

ההתחלה

בית הכנסת הראשון שבו התפללו הילדים שמואל ודוד רקנטי עם אביהם אברהם לאחר עלותם ארצה בשנת תרצ"ד (1933) היה **שלום וצדקה**. ייסדו אותו בתרפ"ו (1926) מתפללי בית הכנסת השלוניקאי 'שומרי שבת' ברחוב הקישון (שנקרא בתחילה 'עץ החיים'),³² עם יחידים³³ בית הכנסת הבולגרי על שם קונפינו ברחוב מזרחי.³⁴ לאחר מכן עבר בית הכנסת – שנקרא עדיין 'שלום' – לרחוב כפר גלעדי, ומשם עבר למשכן הקבע שלו ברחוב מרכולת, ממערב לרחובות השוק והמשביר שבאזור המסחרי של העיר.³⁵ לאחר המעבר שונה שמו ל'שלום וצדקה'. התגבשה בו קבוצת פייטנים קטנה, ובהם דוד נחמה, חיים אלביו וחיים לוי, שהחלה להנהיג בו את מנהגי שלוניקי, על אף חיכוכים מסוימים שנוצרו בין מתפללים עולי בולגריה למתפללים עולי שלוניקי.

משהתרבו השלוניקאים ב'שלום וצדקה' החליטו פייטני בית הכנסת, אנשי 'הלל וזמרה', להקים בית תפילה נפרד בנוסח שלוניקי. הם פעלו במשותף עם חברי ועד בית הכנסת, מוותיקי העולים – משפחת חלפון, יוסף ישראל, אברהם טבת ואחרים – והקימו בתרצ"ו (1936) את בית הכנסת **יוסף ובנימין שושנה** ברחוב מזרחי ב'.³⁶ דוד רקנטי משער שהפילוג נבע מן התחרות הסמויה שניטשה בין שתי אגודות הפייטנים הגדולות בשלוניקי, 'הלל וזמרה' הוותיקה והעממית ו'נעים זמירות' החדשה יחסית, שפעלה באזור האריסטוקרטי יותר.

חברי 'הלל וזמרה' שהחליטו לשוב ולהתארגן בתל אביב צירפו לפעולתם גם מטרה פילנתרופית: הגשת סעד ליתומים. הדבר בא לידי ביטוי בשם האגודה בארץ: 'הלל וזמרה להלבשת יתומים'.³⁷ האירוע המרכזי של האגודה נערך בשבת הגדול: חברי הנהלת האגודה "מביאים לבית הכנסת מאות יתומים ובני עניים ובית הכנסת מלא מפה לפה". החזן והמקהלה שרים שירי תהלים ועוד, ולקול השירה והתפילות היפות מלבישים את היתומים נעלים ובגדים, וכן שולחים למוסדות ילדים בעיר.³⁸ אגודת 'הלל וזמרה' התל אביבית המחודשת, על פייטניה ואוהדיה, קבעה את משכנה בבית הכנסת **שושנה**.³⁹

בית הכנסת שמחה הדר קודש

אחרים ממתפללי 'שלום וצדקה' ביקשו כשנה קודם לכן, בתרצ"ה (1935), לייסד בית כנסת נוסף שיענה על הצורך הגובר במניינים בנוסח שלוניקי וישמש בית לחברי 'נעים זמירות'. אברהם רקנטי, שנבחר בתרצ"ד (1934) כיושב ראש האגודה, השתדל בעיריית יפו – בתפקידו כסגן יו"ר הוועד המאוחד של השכונות העבריות בשטח יפו – לקבל לשם כך מגרש ברחוב עמק זרעאל הסמוך, ונענה בחיוב, בתנאי שיוקם במבנה בית הכנסת גם גן ילדים של ויצ"ו (שהיה חסר-מקום באותם ימים).

שניים ממתפללי 'שלום וצדקה' היו הקבלנים מרכוס ואמיר, שבנו את רוב שכונת פלורנטין, והם הציעו שעבודתם ועבודת פועליהם בבניית בית כנסת זה תיעשה בהתנדבות. האווירה הקהילתית

³² רקנטי, יהודי, עמ' כו.

³³ 'יחיד' הוא מתפלל קבוע.

³⁴ ובראשם שלמה מורדוך, ברוך נאה, אברהם מלוך ובניו ואחרים.

³⁵ פדן, עמ' 281.

³⁶ מייסדי 'שושנה' היו שלמה מורדוך, שלמה אלקאיים, ברוך אשכנזי, יהושע עזוז, יעקב רוזן, דוד מנו ושבתי עזיאל. רקנטי, יהודי, עמ' כו-כז.

³⁷ חיים טולידנו, מצוטט אצל רקנטי, הלל וזמרה, עמ' 352-353.

³⁸ הרב יצחק ידידיה פרנקל, "בתי כנסיות בתל אביב", **בית הכנסת ג**, תש"ח, עמ' 295-296.

³⁹ בית הכנסת שושנה נבנה כקומה שנייה על בניין בן קומה אחת שהיה שייך לגבי' אסתר שושנה עבוד, בהתאם לצוואה עליה חתמה כאשר הייתה חולה. משהבריאה, מסרה את הבניין לבתה, פורטונה אינדוקטור, באומרה שהגבאים החתימוה על הצוואה מבלי שידעה את תוכנה. הבת תבעה את הגבאים בדרישה שיפנו את הבניין. התיק הובא לפני שופט שלום בתל אביב, ובא כוח בית הכנסת טען שהשופט אינו יכול לדון בעניין זה כי על פי פקודת המלך במועצתו בתי משפט רגילים אינם יכולים להידון בבתי משפט רגילים. הנציב העליון מינה ועדת חקירה בשאלה האם מקום קדוש מוגדר ככזה רק אם היה קדוש לפני תחילת השלטון הבריטי, והאם בתי כנסת מוגדרים מקומות קדושים. הוועדה נמנעה מלהכריע, והעבירה את ההכרעה לנציב העליון. ב-1.1.1941 הודיע המזכיר האזרחי של הממשלה כי בית הכנסת אינו מקום קדוש והחזיר את הדיון לשופט. **הבוקר**, 2.1.1941, עמ' 4. הרב יצחק ידידיה פרנקל, רב השכונות, הבהיר מאוחר יותר כי בית הכנסת נקרא על שם בני התורמות, כי הבת הגישה את תביעתה לאחר מות אמה, וכי "אחרי משפטים ארוכים" החליט הנציב העליון כי בית הכנסת הוא מקום קדוש וכי אין לפנותו, בהיותו הקדש עולמי שלא יגאל ולא ייפדה. "בתי כנסיות בתל אביב", **בית הכנסת ג**, תש"ח, עמ' 295-296.

המובהקת ששררה אז בין מתפללי השכונה הייתה מצע נוח להחלטה שכל העבודות לבניין בית הכנסת תעשינה ללא שכר. מתפלל נוסף, אלברטו ספורטה, בעל חנות גדולה למכשירי חשמל ברחוב לוינסקי, תרם את צנרת החשמל ואביזריו, ו"יחידים" (מתפללים קבועים) אחרים תרמו מרכיבים נוספים. בית הכנסת, שבנייתו הושלמה תוך זמן קצר, נבנה כולו עץ, היה מפואר ומקושט בפיתוחים ובעיבודים, ושמו נקרא **הדר קודש**, על שם בית-כנסת פעיל מאוד בשלוניקי שהיה לרוב מלא עד אפס מקום.

גם חברי אגודת 'נעים זמירות' בשלוניקי, שאליהם הצטרפו כמה שלוניקאים מאוהדי השירה הדתית שהתיישבו בתל-אביב קודם לכן, החליטו להקים אגודת פייטנים באותה מתכונת.⁴⁰ מייסדי בית הכנסת של אגודת נעים זמירות, **הדר קודש**, היו אברהם רקנטי, משה חנן, חיים טולידנו, אליהו נחמיאס ואחרים. מכיוון שהצטרפו לאגודה חברים חדשים, ביקשו חבריה לשנות את שמה. הרב משה אירירה, שמונה לרב שכונת מרכז מסחרי ולדיין בבית הדין בתל-אביב סמוך לאחר עלייתו משלוניקי, קבע לבקשת החברים שם חדש לאגודה, 'שירי ציון'.⁴¹

בתחילה התפללו בשבתות באולם תנועת הצהר ב'בית הכחול' ברחוב אלנבי.⁴² לאחר מכן הפך בית הכנסת **הדר קודש** למושבם של פייטני האגודה ואוהדיהם ולמרכז קהילתי של השלוניקאים, ונערכו בו תפילות בכל ימות השנה.⁴³ בהמשך נוספה לתחילת שמו המילה שמחה, לאחר שמאיר, אביה של שמחה (אלגרה) ברזילי, אישה צעירה שנפטרה בלידתה, ביקש להנציח את זכרה בקריאת בית הכנסת על שמה ותרם לשם כך סכום גדול.⁴⁴

בית הכנסת **שמחה הדר קודש** של יוצאי 'שלוש וצדקה' בקצה רחוב עמק יזרעאל נחנך "בשמחה גדולה וברוב עם"⁴⁵ בשנת תרצ"ח (1937). ספרי תורה הוכנסו להיכלו בתהלוכה המונית ושמחה. רב בית הכנסת היה הרב שאול מולכו, והתפללו בו אחדים מוותיקי העדה, ובהם משפחת חלפון ויוסף ישראל. נשיא בית הכנסת היה אברהם רקנטי. "על-פיו יישק דבר. מה שהיה אומר אברהם – קדוש הוא. ככה נוהל בית הכנסת".⁴⁶ רקנטי, שראה בשירת הקודש ובפיוט ערך יהודי-חינוכי, תמך מאוד באגודות הפייטנים, ופעל לשילוב פייטנים בקהילות שונות. לאורך השנים עודד חזנים ופייטנים להתפתח ולהתקדם, וניסה לעשות למען המשכת מסורת שאלוניקי המוזיקאלית והנחלתה. כך, למשל, טיפח בבית הכנסת 'הדר קודש' בתחילת שנות החמישים את יעקב צדיקרו, חזן בעל קול אדיר ומבע עמוק, שבתחילה נחבא אל הכלים ולא היה בטוח בכישוריו ובהתאמתו.

עם עלייתה ארצה התגוררה משפחת פטילון אצל אברהם פטילון, דוד רחוק, ברחוב שלוש (אז זרח ברנט), בנווה צדק דהיום. אלא שלאחר שבועיים פרצו מאורעות '36, והדוד לא רצה ליטול אחריות על המשפחה. לכן הציע לאביו של אפרים לחפש דירה בשכונת פלורנטין. המשפחה עברה עם חפציה המעטים לדירת חדר ו"ורנדדו" (הול, איספניולית) ברחוב התחנה שבשכונה, כיום קורדובירו. "למזלנו, ברחוב התחנה חיו כל המשפחות השלוניקאיות שבאו לפנינו", אומר אפרים פטילון. רחוב התחנה היה מקביל לרחוב עמק יזרעאל. "אם הייתי קופץ מהגדר, הייתי נכנס לבית הכנסת 'שמחה הדר קודש'". בית מגוריו של פטילון שכן מאחורי בית הכנסת. פטילון מסביר מדוע התפללה משפחתו ב'שמחה הדר קודש': "כי זה היה בית הכנסת הקרוב ביותר והשלוניקאי ביותר. היה לנו טוב". אביו, יהודי מסורתי שערך קידוש בשבתות ובחגים, אהב לשיר ו"ידע לשיר" ופקד את בית הכנסת בשבתות ובחגים. אפרים מעיד כי כל מה שהוא יודע בתחום המסורת – בזכות אביו הוא יודע. האב לא כפה על ילדיו להתפלל והאח הגדול לא הלך בדרכי אביו. כך היו אפרים ואחיותיו היחידים שביקרו בבית הכנסת.⁴⁷

⁴⁰ אלבו, עמ' 357.

⁴¹ שם.

⁴² שם, עמ' 358.

⁴³ ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

⁴⁴ אלבו, עמ' 358. ד' רקנטי העיד כי אביו עזב, בתחילת ימי מלחמת העולם השנייה כנראה, את בית הכנסת בגלל חשד לאי סדרים כספיים ועברה להתפלל בבית הכנסת הדר קודש (השני) בקומה השנייה של בית הכנסת אליהו הנביא.

⁴⁵ כדברי אחד המתפללים.

⁴⁶ א' פטילון, ראיון, 13.5.2019.

⁴⁷ א' פטילון, ראיון, 13.5.2019.

לימים פשט בית הכנסת 'שמחה הדר קודש' את צורתו ולבש צורה חיצונית אחרת. המבנה, שהיה עשוי כולו עץ, נראה למתפללים לא בטיחותי ובמיוחד לא יציב, לכן נוצר צורך לבנות את מעטפתו מחדש מקירות אבן. בית-כנסת קיים עד היום, וכיום נקרא רחוב עמק יזרעאל על שם הרב יצחק ידידיה פרנקל.

במעברן של שתי קבוצות המתפללים לבית הכנסת 'שושנה' ולבית הכנסת 'שמחה הדר קודש' רואה דוד רקנטי פיצול כפול של מתפללי 'שלום וצדקה' וכעין רצף אחד.⁴⁸ אלא שגם בית הכנסת 'שמחה הדר קודש' התפצל. לדברי אפרים פטילון, אחד מחברי הוועד (הוא אינו זוכר את שמו), עובד עיריית תל-אביב, התנגד לדרכו של אברהם רקנטי, "ואז בא הפיצול הגדול".⁴⁹ דוד רקנטי זוכר מצדו כי אביו עזב את בית הכנסת בגלל חשד לאי סדרים כספיים ועבר להתפלל עם בניו בבית הכנסת הדר קודש (השני), בתחילת ימי מלחמת העולם השנייה "כנראה".⁵⁰ חלק מהמתפללים הלכו אחרי רקנטי וחלקם נשארו בבית הכנסת ובניהם מתפללים בו עד היום. כיום כבר כמעט אין ב'שמחה הדר קודש' ספרדים. יש מזרחיים.⁵¹

ממדי העלייה גדלו, ובתי תפילה חדשים טרם נבנו, ולכן גדל הצורך בארגון מקום תפילה לחגי תשרי, מראש השנה ועד מוצאי שמחת תורה. מספר השלוניקאים שביקשו להתפלל בימים הנוראים (ולא פקדו את בתי הכנסת בשבתות, בוודאי שלא בימי חול) היה רב מכדי שבתי הכנסת הקיימים בדרום תל-אביב יוכלו לקלוט את כולם. המתפללים אמנם אלתרו פתרונות ונאספו במקומות ארעיים שונים – דירות קטנות, גני ילדים וכיוצא באלה, אך לא היה בכך די. אברהם רקנטי יזם בתרצ"ה (1935) מניין רב-משתתפים בנוסח שלוניקי בבניין גדול ברחוב הרצל, סמוך לדרך שלמה. היה זה בניין בשלבי בנייה מתקדמים של הקבלנים משה מרכוס וחתנו אליהו אמיר, שלא הייתה בו חלוקה פנימית. הקבלנים הסכימו בשמחה לאפשר את התפילות. "באו כמעט כל השלוניקאים שבשכונות האלה לתפילות חגיגיות", אומר דוד רקנטי, המספר על האווירה המקורית ועל החזנים ה'מעולים' במניין זה, ובהם שמעון עוזיאל, חזן נדיר בכישוריו, מומחה לכל המקאמים ולמוסיקה מודרנית, שניהן קודם לכן בווינה. עוזיאל, ששילב מוזיקה מודרנית ומוזיקה מסורתית (ראו עליו להלן),⁵² לא נטה להתרצות בקלות לשמש חזן כי הקפיד לשמור על קולו, אך הפעם הסכים, ובהתנדבות. מניין ארעי זה התקיים ככל הנראה שנה או שנתיים,⁵³ והמשיך לפעול (משנת 1946 או סמוך לה) בבית שאלתיאל (ראו עליו ועל התפילה בו להלן).⁵⁴

דוד רקנטי נזכר כי את כל אחת מהפעמים שבהם אמרו במניין זה 'היום הרת עולם' היה הקהל שר במקום אחר. גם שירת הפיוטים התארכה. המתפללים שרו באיספניולית 'אנשי אמונה אבדו', 'רחמנא' וכן הלאה.⁵⁵

בית הכנסת בית תפילה

בית הכנסת **בית תפילה** נוסד בתרצ"ז (1936) בשכונת שפירא בשם 'נטע נעמי'.⁵⁶ הוא נוסד בתחילה בצריף ברחוב בעל העקידה,⁵⁷ ומשם עבר לצריף אחר, ברחוב מקור חיים 47. הקמתו נבעה מאותה סיבה שבגללה הוקמו בתי הכנסת האחרים לעולי שלוניקי:

⁴⁸ ד' רקנטי, ריאיון טלפוני, ובז' באייר תשע"ט (12.5.2019).

⁴⁹ א' פטילון, ריאיון, 13.5.2019.

⁵⁰ דוד רקנטי, ריאיון, 23.8.2018.

⁵¹ א' פטילון, ריאיון, 13.5.2019.

⁵² ד' רקנטי, ראיונות, 23.8.2018. 5.10.2004.

⁵³ הנ"ל, ריאיון, 23.8.2018.

⁵⁴ ד' רקנטי, ריאיון, 23.8.2018.

⁵⁵ ד' רקנטי, ריאיון, 5.6.2014.

⁵⁶ י' הצבי, ריאיון, 11.7.2018.

⁵⁷ מ' שוחמי, 2013. הצריף היה צמוד לבית הוריו של שוחמי, ושכרו אותו לצורך בית הכנסת אביו, נתן, עם שבתאי אנג'ל. שם.

מהר מאוד הם (הוריו של משה שוחמי ואחרים מעולי שלוניקי) הבינו שבתי הכנסת שפה לא עונים על הצורך שלהם לשמר את המסורת הייחודית ליהדות שלוניקי, ששימר במשך מאות שנים את הלדינו העתיקה, בין היתר בעזרת המנהג לשיר את התפילות וניגוני החגים בעברית ובלדינו, היינו לשיר פסוק בשפה העברית ומיד אחר כך לחזור עליו בלדינו.⁵⁸

מתפללי בית הכנסת אמנם קיבלו כתרומה ספר תורה (אחד), אך בבית הכנסת לא היו כסאות. כל מתפלל היה מגיע כשבידו האחת סידור תפילה ובידו השנייה כיסא שהביא מביתו.⁵⁹ לאחר השואה, כשהצטרפו לבית הכנסת ניצולי המחנות, נוספו לשמו המילים 'לזכר קהילת שלוניקי',⁶⁰ והוא עבר לבניין מאבן, בשאיפה להכיל את המתפללים הרבים שגדשו אותו.⁶¹ בית הכנסת זה היה מרכז קהילתי, "קל (=קהל, קהילה) כמו שאנחנו אומרים בלדינו".⁶² אנשים התאספו בו לא רק בשבתות, אלא גם בשמחות, במסיבות ברית ועוד.⁶³ לאורך השנים היה ייחודי בכך שלא היה בו גבאי.⁶⁴

האפיון הבולט של כל החזנים והגבאים ב'בית תפילה' היה היותם עובדי כפיים: שבתאי אנגיל היה שרברב. אהרן צבי היה צבע, עד שבעצת חמיו פתח חנות צנועה למעדנים בשוק שפירא (במשך השנים הפכה החנות לבעלת מוניטין וכונתה 'ארוניקו'). עובדיה אקוניס⁶⁵ עבד כפחח. נתן שוחמי, הגבאי, היה סנדלר.⁶⁶

בית הכנסת הדר קודש

בית הכנסת הדר קודש (השני) נוסד בתרצ"ח (1938) על ידי אברהם רקנטי, משה חנן, חיים טולדנו, אליהו נחמיאס, אברהם טבת, חיים ושמואל שלם.

סיפר אפרים פטילון:

אלה שהלכו עם אברהם רקנטי הלכו אחריו כל הזמן. התחלנו, כל אלה שהלכו עם רקנטי, לנדוד מדירה אחת לדירה שנייה, וככה סבלנו סבל איום ונורא. רקנטי היה אישיות. אישיות לא אינטרסנטית אלא לטובת דוברי הספנוילית שהיה אחד מהם. לא התנשא, היה איש מוכשר, איש דתי, מתפלל טוב, יודע הכול, אבל לא היה לו קול. לא זימר ולא עמד בתיבה. מובן שהוא הביא גם את הבנים שלו – שמואל ודוד – והם היו הכוח העליון של בית הכנסת.

מתפללי 'הדר קודש' נדדו מדירה לדירה עד שהגיעו בתחילת שנות השישים למשכנו הנוכחי של בית הכנסת ברחוב זבולון 18. הם החליטו לשוב ולקרוא לבית התפילה שלהם 'הדר קודש'. "הורדנו את ה'שמחה'", כך פטילון. רבים פקדו את 'הדר קודש' בשנות הארבעים והחמישים, כי באזור התגוררו עדיין יהודים שלא הייתה להם אפשרות כספית לעבור לצפון העיר, רובם בשכירות זולה. מספר המתפללים בימים הנוראים, בסוכות ובשמחת תורה, היה כה גדול עד שהיה על גבאיו לשכור לימים אלה את אולם 'בית שאלתיאל'. האולם היה מלא והמתפללים הרגישו בבית. "היה תענוג לשמוע את התפילה". פטילון זוכר לפני התיבה את החזן יעקב צדיקרו (יליד 1922) ואת האחים דוד ושמואל רקנטי (ילידי 1923 ו-1920, בהתאמה), ולאחר מכן את החזן אהרון גיארי ש"היה לו קול

⁵⁸ צור ורוטברד, עמ' 139.

⁵⁹ מ' שוחמי, 2013.

⁶⁰ מייסדיו היו: שבתאי אנגיל, נתן שוחמי, רפאל אשכנזי, אברהם מטלון ואחרים. ד' רקנטי, יהודי, עמ' כז.

⁶¹ מ' שוחמי, 2013.

⁶² י' הצבי, ראיון, 11.7.2018.

⁶³ שם. בתחילה גרו בנווה צדק, לאחר מכן עברו לשכונת שפר קליין ומשם לגבעת משה ב.

⁶⁴ צור ורוטברד, עמ' 406.

⁶⁵ סבו של שר המדע בממשלת נתניהו ה-34, אופיר אקוניס.

⁶⁶ משה שוחמי, בנו, ציין שהוא נושא שם משפחה עברי. צור ורוטברד עמ' 316. גבאי נוסף היה עמנואל בן-יקר, המבוגר בכולם והגובה של דמי החבר מייחדיי בית הכנסת. לכל הקהל הייתה משום-מה יראת כבוד כלפיו, אולי כי היה בקי מכולם בהלכה. הוא התנגד לשינוי שמו של בית הכנסת מינטע נעמן ל'בית תפילה'. בן-יקר לא היה חזן, אך לעיתים אמר את תפילת ערבית במוצאי יום הכיפורים, או את ברכת הלבנה. תפילת ערבית במוצאי יום הכיפורים הייתה 'חזקה' של אברהם מטלון. י' הצבי, דוא"ל, 9.1.2019.

מדהים". לאחר שנים רבות של תפילה בחגי תשרי ב'בית שאלתיאל' נותק הקשר, והתפילה הועברה לבית הספר רוגוזין, ברחוב עלייה פינת פלורנטיין.⁶⁷

סיפור הקמתם של חמישה בתי כנסת אלה (תוך ארבע שנים, תרצ"ה – תרצ"ח)⁶⁸ הוא חלק ממכלול רחב יותר, של הקמת ארבעה עשר בתי כנסת על ידי השלוניקאים בתל אביב, ולפחות עוד אחד בירושלים וארבעה בחיפה.⁶⁹ יש בו כדי להעיד על החשיבות שראו עולי שלוניקי בתפילה על פי נוסחם, בהמשכיות מנהגייהם, ובמקביל – על היותם בעלי אופי יזמי.

השמש שבאה בשלוניקי זרחה בתל אביב. כל אחת מאגודות הפייטנים בתל אביב מנתה כשלושים-ארבעים איש ועוד כעשרים ילדים.⁷⁰ באמצעות אגודות אלה לזמרת קודש נמשכה בעיר תל אביב מסורת קדומה ומושרשת של פייטני שאלוניקי שנהגו מזה דורות לשיר בשבתות ובחגים שירות ותשבחות. אברהם רקנטי ניסה לאחד את שתי אגודות הפיוט החדשות-ישנות לאחת, ולשם כך כתב לרב הראשי בשלוניקי ד"ר צבי קורץ ולראשי האגודות בעיר, אך הדבר לא עלה בידו.

ראוי לציין כי בשלוניקי היו שכונות עוני, כגון שכונת 151 מרובת האוכלוסין שתושביה התגוררו בצריפים אשר שימשו את בעלות הברית בחנייתם בשלוניקי. אף שגרת הלשון וההתייחסות היו כנראה מעמדיים: 'עמך' לעומת מכובדים ועשירים. עם זאת, בתי הכנסת החדשים, כגון 'בית שאול' ו'המזרחי' לא היו מעמדיים, והתפללו בהם אנשים מכל הסוגים.

כך אף בארץ. העדויות ששמעתי מעלות כי החברות באגודות או הקרבה אליהן היא שיצרה את חלוקת המתפללים בין בתי הכנסת. זאת אף שניתן לחלק את עולי שלוניקי לעניים ועשירים, לוותיקים וחדשים, לבעלי מוצא קודם זה או אחר (ספרד, פורטוגל, איטליה, ארצות אשכנז וכו'), גורם בעל משמעות רבה מן המאה ה-15 ועד סוף המאה ה-18 לפחות,⁷¹ וכן כל חלוקה אחרת. מעתה לא הייתה כמעט חשיבות למעמדו או למוצאו של המתפלל בבית הכנסת התל אביבי. אגודות הפייטנים שממנה הגיעה הייתה המסווג העיקרי.

התפילות בימי חול

תפילות החול ריכזו אליהן רק חלק מן המתפללים-בכוח. מרואייני העריכו שמספר המתפללים בימי חול היה קטן, ומעידים שהם עצמם לא התפללו בקביעות בבתי הכנסת בימי החול.⁷² כן העידו שלרוב המתפללים בבתי הכנסת השלוניקאים היו רק טליתות משי, אותן היו מניחים סביב החלק העליון של גופם כעין צעיף, ולא היו להם תפילין משלהם.⁷³

תפילות שחרית, מנחה וערבית נאמרו על ידי שליח הציבור בדרך כלל במהירות ("ליביאנו" = קל), בהנגנה חלקית, בין אמירה לניגון, לאחר שהגבאי או החזן וידאו שהתקבץ מניין מתפללים. יהודה הצבי זוכר את החזן 'סופר' את המתפללים בימות החול. "הרי לא מצביעים על בן אדם", ועל פי ההלכה אין לספור אנשים.⁷⁴ החזן היה שר את הפסוק: "הושיעה את עמך, וברך את נחלתך, ורעם ונשאם עד העולם", שבו עשר מילים, בלחן שבו נהגו לשיר פסוק זה בפתיחת ההיכל בשבת (בקטע

⁶⁷ פטילון, ראיון, 13.5.2019.

⁶⁸ ד' רקנטי, יהודי, עמ' כ"ו. בתרצ"ח (1938) הקימו פועלי הנמל השלוניקאים את בית הכנסת 'רבי מאיר בעל הנס' בנמל העיר העברית הראשונה.

⁶⁹ סקירה עליהם ועל תולדותיהם ראו: ד' רקנטי, מבוא, עמ' כ"ו-כ"ח, ונספחים לימחזור שלוניקי, עמ' 587.

⁷⁰ ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

⁷¹ ד' גולדשמידט, עמ' 217, מביא את התייחסותו של ר' יוסף בר' אברהם מולכו לריבוי הקהילות העצמאיות בעלות המנהגים השונים בעיר, ומסכם: "מצב זה נשמר עד סמוך לימינו". ד' רקנטי כותב כי מזמנו של המהרש"ם (ר' שמואל דה מדינה, שלוניקי, 1506-1589) והלאה התפללו בני מוצאים שונים בבתי הכנסת השונים, שלא על פי מוצאם, ורק בימים הנוראים ובמועדים היו מתכנסים שוב יוצאי כל מדינה ואזור להתפלל בקהילותיהם לפי מנהגם הייחודי. יהודי, עמ' ו.

⁷² ובהם ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004, יהודה הצבי, ראיון 11.7.2018.

⁷³ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

⁷⁴ ר' שלמה גאנצפריד, קיצור שולחן ערוך, טו, ג.

'אתה הראית לדעת'). שליח הציבור אמר את התפילה מילה במילה, והציבור הקשיב או התפלל בשקט וללא התנועעות (שהייתה מקובלת יותר בקרב אשכנזים).⁷⁵

מנהג שלוניקי היה לומר בבית הכנסת וידוי גם בתפילת ערבית של ימות החול.⁷⁶ דוד רקנטי מעיד שבארץ כבר לא נהגו כך.⁷⁷

והיו גם מנהגים של בית: מדי לילה היו ההורים מברכים את ילדיהם, גם בבית הצבי וגם במשפחת רקנטי "בטוב תלינו", ונענים "תקיצו ברחמים רבים".⁷⁸

התפילות והפיוטים בשבתות

תפילות ליל שבת בבית הכנסת התנהלו לפי סדר זה: שיר השירים, מנחה, קבלת שבת וערבית. קטעי השירה בציבור היו קבועים: 'מזמור לדוד הבו לה' בני אלים' (תהלים כט) 'לכה דודי' (לר' שלמה אלקבץ) ו'מזמור שיר ליום השבת' (תהלים צב) בקבלת שבת, ו'יגדל אלוהים חי וישתבח' בתפילת ערבית. יהודה הצבי זוכר שני לחנים שבהם הושר לסירוגין הפיוט 'יגדל', האחד מהם מלודי והשני כעין מרש.

לפני תפילת שחרית של שבת בבוקר היו נהוגים בשלוניקי,⁷⁹ ובהמשך – בתל-אביב, שני מערכי פיוט. האחד – סדרת פיוטים קצרה יחסית, המופיעה בסידורי התפילה, כשהתדירים שבהם היו 'ידיד נפשי', 'כל ברואי מטה ומעלה'⁸⁰ ו'למענד עשה ולא לנו', שהיו מושרים בבית המשפחה או בבית הכנסת סמוך לפני תפילת שחרית של שבת.

דוגמה 1: שמואל א' רקנטי, ידיד נפש

השנייה – סדרה ארוכה יותר, המופיעה בקבצי הפיוטים שאותם פרסמו אגודות הפייטנים. היא הושרה בשעה מוקדמת יותר בשבתות החורף, שבתות שובביים⁸¹ ("כשהיו הולכים לישון מוקדם היו קמים מוקדם"),⁸² ונקראה 'בקשות לר' ישראל נג'ארה'.⁸³ שאיפת החזנים הייתה לשיר בכל שבת בקשות ופיוטים במקום הייחודי לאותה שבת.⁸⁴ רוב הבקשות בסדרה הראשונה, המוקדמת, היו אמנם של ר' ישראל נג'ארה ומיעוטן של כותבים אחרים, חלקם ידועים – חזנים, פייטנים או כותבים בני אותו דור, וחלקם בלתי ידועים. היו גם תוספות שונות שאינן מודפסות בספרים 'הלל וזמרה' ו'נעים זמירות'. אלה הודפסו בחוברות נפרדות.⁸⁵ לחניהן של חלק מהבקשות היו ידועים לחברי האגודות ולאווהדיהן, וחלקם כבר נשכחו. תווים כמובן לא היו. "היו שרים כל מה שהיו יודעים. היו הרבה מאוד שידעו", מעיד רקנטי.⁸⁶

תפילת שחרית בבית הכנסת החלה באמירת 'הודו לה' קראו בשמו', ולא ב'ותתפלל חנה', כנהוג בבתי כנסת ספרדיים.⁸⁷ את פרקי הזמירות שמה' מלך' ועד 'אז ישיר משה' חילקו ביניהם בדרך כלל שני מזמרים, שאמרו פרק-פרק, לסירוגין.

⁷⁵ הצבי, ראיון, 11.7.2018.

⁷⁶ "אנא ה' אלוקינו, תבוא לפניך תפילתנו וכו'" עד "ואנחנו הרשענו", ולאחר מכן שני פסוקים: "רפאני ה' וארפא הושיעני ואושעה כי תהילתי אתה, (ירמיהו יז, יד). אני אמרתי ה' חנני רפאה נפשי כי חטאתי לך" (תהלים מא, ה). **סידור שערי תפילה**, תש"א (1941), עמ' 161-162; ד' רקנטי, ראיון, 2018.

⁷⁷ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

⁷⁸ הצבי, ראיון, 11.7.2018; ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

⁷⁹ לוי, שירים ותשבחות, עמ' 354.

⁸⁰ סימן שלמה. שערי תפילה, עמ' 7-8.

⁸¹ פרשיות שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו ומשפטים.

⁸² ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

⁸³ בספר הלל וזמרה. ראו עמ' 1. בספר נעים זמירות קשה להבחין בקבוצת פיוטים כזו. הפיוט 'יקו לאור לב ואין' פותח את שני קבצי האגודות.

⁸⁴ ד' רקנטי, שירת, עמ' 345. וראו הערה 89.

⁸⁵ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

⁸⁶ שם.

⁸⁷ א' פטילון, ראיון, 13.5.2019. כך נהגו גם ב'שמחה הדר קודש', ב'הדר קודש' וגם בבתי הכנסת שבצפון תל אביב.

בדרך כלל לא האריכו בתפילות שחרית ומוסף בבתי הכנסת, ורק בשבתות חגיגיות שרו חלק מקטעי התפילה: 'ה' מלך' ב'שמחה הדר קודש', אך כנראה לא ב'בית תפילה',⁸⁸ 'אז ישיר משה', 'נשמת כל חי', קדיש וקדושה, תמיד באותו מקום של השבת, פתיחת ארון הקודש 'אתה הראית לדעת', 'אשרי העם' וכו', וכן 'ימלך ה'' בהחזרת ספר התורה להיכל], ובמוסף 'אין כא-לוהינו'. כל אלה הושרו בלחנים קבועים בהתאם למקום המושר (באותה שבת או באותו מועד).⁸⁹ באופן זה לא הקשו על הציבור, "אבל הרבה פעמים", כפי שמעיד יהודה הצבי, "החזן היה מראה את כוחו ומפליא לעשות עם המקאמים". יהודה ואחיו משה היו עדיין ילדים, ו"כאשר שמענו חזנים שהיו מאריכים ומסלסלים, היינו קוראים להם בכינויים. לאחד קראנו האללם ולאחר – האגגם, על פי אופן הסלסול של כל אחד מהם".⁹⁰ אם באריכות ואם בקיצור, רוב התפילות נאמרו באחד מתוך שמונה המקאמים הבאים: ראסט, ניאבנט, סיגיא, חוזאם, הוציאני, חיג'אז, סבח או עג'ם. חזנים בקיאים יותר נצמדו מדי שבת למקום הייחודי לה (ראו הערה 89). כך גדל מגוון המקאמים המושרים בבתי הכנסת. לחנים של שירי חול, יהודיים או לא יהודיים, ולא כל שכן שירי אהבה, לא מצאו את מקומם בבתי הכנסת.

לאחר תפילת שחרית של שבת הייתה נערכת לעתים אזכרה לעילוי נשמת נפטרים ו/או נפטרות. באזכרה היה מחולק ה"אדרא זוטא" קדישא (זוהר הקדוש פרשת האזינו, דף רצו) לקריאה בין המתפללים, והחזן, או המזמר, היה קורא בסיום הקריאה הדמומה של הקהל את הסיום, המספר על פטירתו של ר' שמעון בר יוחאי, בקול רם.

באותן שנים, ואף בשנות החמישים היו חלונות בית הכנסת פתוחים בהיעדר מזגנים, ובעד החלונות נכנס אוויר צח. ליד הכניסה לבית הכנסת הייתה קופסה גדולה עם מניפות, ומי שרצה לקח לו אחת מהן ונפנף בה מול פניו כדי לקררן ולמנוע הזעה באולם החם והדחוס במספר רב של מתפללים.⁹¹

בתפילות השחרית של שבתות הקיץ ומועדיו נהג אחד הגבאים לעבור כשבידו מיכל מתכת שהיו בו בושם ומים, ובקצהו פיה ארוכה מחוררת ולהתיז טיפות לכל עבר כדי לרענן את האוויר. היו שמהירו לשלוף ממחטות ולבקש מהגבאי להרטיבן במי הבושם.

קוד ההתנהגות הלא רשמי בבתי הכנסת כלל כמובן איסור על שיחת חולין ועודד שמירה על שקט, אך התייחס גם לסוגיית הישיבה והעמידה הנכונות. מתפללים נהגו לעתים להעיר לאורחים שישבו בבית הכנסת ברגליים משוכלות ('ירגל על רגלי'). מזל זבולון מספרת כי דודון רקנטי, אשתו של אברהם, לימדה אותה כיצד בנות אמורות לשבת בבית הכנסת, ברגליים צמודות זו לזו.⁹²

זיכרון אישי שלי משנות ילדותי הוא שסבי מצד אמי, יצחק צדקה, שמיעט להעיר לנו על התנהגותנו כילדים, העיר לי שוב ושוב כאשר עמדתי וידי מאחורי גבי. הידיים אמורות להיות מתוחות לצדי הגוף בתפילה מכבדת, סבר.

כך ישבו המתפללים והמתפללות בלא שיכול רגליים, ללא התנועעות, והמתפללות – לעתים בכיסוי ראש ולעתים בלעדיו, אך תמיד ברגליים צמודות...

בתום תפילת המוסף היו המתפללים אוספים את טליתותיהם ושבים לבתיהם באווירה שמחה, ממהירים לקידוש ולארוחת בוקר עם שתיית ראקי (ערק מהול במים הנמזג לילדים), אכילת בורקס עם ביצים קשות ושאר מיני תוספות.⁹³

מכירת מצוות בבית הכנסת בשבת

הגבאי האחראי על מכירת המצוות נהג לסבוב את ה'תיבה' – השלונקאים כינו 'תיבה', לא 'בימה', את השולחן המוגבה שעליו נערכה קריאת התורה ובסמוך לו עמד החזן – ולערוך כעין מכירה

⁸⁸ יי הצבי, ריאיון, 11.7.2018. בבתי הכנסת של רקנטי ושל הצבי שרו את 'אין כא-לוהינו' באותו לחן.

⁸⁹ ד' רקנטי, ריאיון, 23.8.2019. רשימת המקאמים לפי שבתות השנה ראו: נעים זמירות, מפתחות עמי 9-11; הלל וזמרה עמי 317-319.

⁹⁰ יי הצבי, ריאיון, 11.7.2018.

⁹¹ א' קובו, תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019

⁹² ריאיון טלפוני, ל' בניסן תשע"ט, 5.5.2019.

⁹³ א' קובו, תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019.

פומבית של 'פתיחת ההיכל' (פתיחת דלתות ארון הקודש שכונתה גם 'פוחחי שערים'), 'הלבשת' רימונים על ספרי התורה, שיועדה לילדים, הולכת והגבהת ספרי תורה והפטרה, ובבתי כנסת מסוימים או בזמנים מסוימים גם את 'משלים' (שביעי). "אבל בשבת היו משנים ולא נוקבים בסכומי כסף אמיתיים. 'ונטה מיל', היה המוכר מכריז. כלומר: עשרים אלף דרכמות (סכום גבוה). 'ונטה מיל' היה כמין מסווה לארבעים דרכמות: עשרים לחלק לאלף, כפול שניים. זה היה המפתח לחישוב, וארבעים דרכמות היו סכום התחלתי קטן". המכירה נבעה לא רק משיקולים כלכליים, אלא כי "קשה היה לגבאים לקבוע מי יעלה משלים או מפטיר בבתי הכנסת שהתפללתי בהם כילד. היו מריבות. גם בשלונקי".⁹⁴ בבית הכנסת **בית תפילה** נהגה שיטה שונה: כל אחד מבאיו היה יכול לרשום את התאריך בו יש לו אירוע – אזכרה או שמחה – על דף שהוצמד ללוח קיר, או אם ברצונו להוליך את ספר התורה מארון הקודש אל ה'תיבה',⁹⁵ והוא הוזמן לעלות לתורה או לשאת את ספר התורה. כך הונהג בבית הכנסת כי לא היה ביכולתם של כל המתפללים להתחרות בחבריהם בסכומים שהציעו ל'קניית' המצוות. סיפר משה שוחמי:

אבי מצא את עצמו עומד מנגד. הוא וחבריו לא היו יכולים להזכיר שמות של נפטרים, לקחת ספר תורה ולהוביל אותו, לא לקיים אירועי בר מצוות, חתונות ובריתות, או – לא עלינו – אירועי ימי אבל. כאשר הוקם בית הכנסת שלנו הם החליטו, אפשר לומר בהחלטה מהפכנית, שבבית הכנסת לא ייגבו כספים בעד מצוות, ושאר אחד מנושאי התפקידים – לא החזן, לא הרב ולא הגבאים – לא יקבל משכורת. מכאן דבק בבית הכנסת הכינוי "בית הכנסת של הקומוניסטים".⁹⁶

גם ב'הדר קודש' לא נמכרו מצוות ועליות. כאשר מתפלל, קבוע, זמני או מזדמן מודיע לגבאי שהשבת הוא מבקש להזכיר את נשמת אביו או אימו הוא מועלה לתורה לשביעי ('משלים') או מפטיר.⁹⁷

בתום קריאת התורה החזירו 'המכובדים' את ספרי התורה וההפטרה לארון הקודש, והילדים קיבלו את הרימונים והחזירו למעמד מיוחד שהיה בתיבה. הוצאת הספרים והחזרתם לוותה בפיוטים. בעליית חתן לאחר חופתו או חתן בר מצווה הושרו פיוטים ייחודיים. ב'שושנה' נזרקו סוכריות הדרז'ה (קונפיטס) מעזרת הנשים ששכנה בקומה מעל, במרפסת ארוכה שצפתה בקהל המתפללים. הילדים מיהרו להתפלש ברצפה ולאסוף את הסוכריות שהתפזרו לכל עבר.⁹⁸

הסגנה

בבתי כנסת רבים של יוצאי יוון ותורכיה נהגו היחידים להתכנס לאחר התפילה של שבת בבוקר ('אסיפה של יחידים שלא מיהרו הביתה'),⁹⁹ אם בכל שבת אם מדי פעם, בשבתות מיוחדות,¹⁰⁰ לשיחה, טעימה, שתייה ושירה.

טנדה היא מילה בספרדית שמשמעה תור. יהודה הצבי מספר כי אחד החזנים שאותו שאל לביאור המילה ענה לו כי הביטוי המקורי היה 'תן דעת', וסופי המילים נעלמו, כמו בצירופים אחרים בפיהם של יהודי שלוניקי (שבת שלום הריהו בפיהם סבה סלו, וכיו"ב). מאידך יש ביטוי ספרדי 'מואבט דה טנדה', כלומר: שיחה על שטויות, באבאז'אדאס. "איזה תן דעת?!" מתרעם הצבי. "אף פעם לא היו

⁹⁴ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018. א' קובו סיפר על תהליך דומה בבית הכנסת שושנה. על שיטת הרישום של המכירות סיפר קובו כי בכניסה לבית הכנסת שושנה, מימין, ישב מתפלל בשם אליעזר כהן. מולו הייתה מונחת מעין כוורת פח, מחולקת לתאים תאים מרובעים, כשכל תא מכיל פתקים מרובעים מנייר עבה (לשימוש חוזר) בהם הודפסו כל האותיות והספרות, ובה היה מקום למהדקי נייר ולמעטפות נייר קטנות. בסיום ה"מי שברך" לאחר קריאת כל עולה היה אליעזר מצרף באותיות את שמו ומצמידם בעזרת מהדק הנייר, אחר כך היה אוסף את הפתקים הממוספרים שציינו את סכום התרומה וייעודה ומכניסם למעטפה קטנה אחת, וכך נאספו במשך קריאת התורה מעטפות שהכילו את כל נתוני התורמים. החזן שעמד ליד התורם הפנה את פניו שמאלה לעבר הכניסה כשהוא קורא בקול רם את פרטי התרומה כדי שכהן ישמע אותם בהירות. שיטה זו באה למנוע כמובן חילול השבת בכתובה. תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019.

⁹⁵ צור ורוטברד, עמ' 141.

⁹⁶ אירוע, עמ' 19.

⁹⁷ פטילון, ראיון, 13.5.2019.

⁹⁸ א' קובו, תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019.

⁹⁹ י' הצבי, ראיון, 11.7.2018.

¹⁰⁰ ד' רקנטי, יהודי, עמ' כג.

שם דברי תורה או חוכמה, אבל שרו. [...] בדרך כלל חמישה-שישה פיוטים [...]. זה היה שמח ונחמד, ואנשים היו הולכים שמחים וטובי לב הביתה".

הצבי מביא את 'קמתי להלל' כדוגמה לפיוט ייחודי. זוהי למעשה הקדמה לימזמור שיר ליום השבת (תהלים צ"ב) ששרו בטנדה בבית הכנסת 'בית תפילה':

קמתי להלל
את שם האל הנשגב
שיצר כל
וביום השביעי אזמר לו
מזמור שיר ליום השבת:
טוב להודות לה'
ולזמר לשמך עליון
להגיד בבוקר חסדך
ואמונתך בלילות.
להגיד כי ישר ה'
צורי ולא עוולתה בו.¹⁰¹

את הפיוט שכתב עשור או שניים לפני כן הרב חיים בז'רנו, 'חדש כקדם ימינו', ידעו כל יחידי הקהל. הם שרו אותו ביחד, "כמו ששרים בציבור את שירי ארץ ישראל".¹⁰² זו הייתה ההקדמה לפיוט:

לך אלי תפילתי בכל יום
בכל יום אהללך
שמע קולי ותחינתי
ביום אקרא, ביום אקרא אליך
נא שעה שוועת אחד בניך
אנא אנא אל האר נא אל אלי פניך.
חדש כקדם ימינו, שוכן זבולה
לשכון כבוד בארצנו, נאוה תהילה וכו'

גם את 'ימלא פי תהילתך' שרו לעתים במפגשי ה'טנדה' לאחר תפילות הבוקר בשבתות:

ימלא פי תהילתך, ה',
לילה אתן זמירות, חי
[שחר תודך יחידתי
חי חי חי
אלוהי צור קדושי חי]
אדיר אדיר תן, תנני תנם (פעמיים)
תנני תן, תנני תנם, חי, חי,
אל יה הרם, אל יה קומם
אל יה רומם... חי!¹⁰³

והנה פיוט אותו רשמה אמו במחברת שבה אספה זיכרונות, שירים ועוד. הצבי זוכר את אימו שרה אותו:

¹⁰¹ הטקסט דומה מאוד לאחד הפזמונים ליום השבת בספר נעים זמירות, עמ' 54-56: קמתי להלל לשם האל הנכבד, שיצר כל וביום השביעי שבת, ואזמר לו בעוד בי הלל, מזמור שיר ליום השבת וכו'. ייתכן שהצבי אינו זוכר אותו כראוי, וייתכן כי מדובר בטקסט דומה.

¹⁰² הצבי, ראיון, 11.7.2018.

¹⁰³ פאסיל ביאטי, נקשי סאמאי, ישראל, נעים זמירות 50-51. בסוגריים – השיר במקור. הצבי דילג בהקלטה על תוכנם.

אדוני הוא האלהים
צור שוכן על כל גבוהים
נורא הוא על כל אלוהים
מלך שולטן, מלך גדול הוא
בורא העולם ומלואו
מאין ליש המציאו
ארץ ושחק וצבאו
רוענו צדיק וישר
נותן לחם לכל בשר
לא על יד שר, כי על ידהו...¹⁰⁴

השבת בבית

קיימות עדויות רבות לשאיפה שאפיינה רבים מעולי שלוניקי בתל אביב להמשיך, אם ברב אם במעט, את מורשת אבותיהם; ¹⁰⁵ חלק משאיפה זו נבע מתוך רצון להנציח את קהילת יהודי שלוניקי, אשר נשמדה, רובה ככולה, בשואה; ¹⁰⁶ יהודה הצבי סיפר על שירים ופיוטים שהושרו במשפחתו, במיוחד בשבתות, ושאימו העתיקה למחברתה; שמואל דוד רקנטי העידו על אביהם, אברהם, כי עם עלותו ארצה המשיך להתנהל על פי מנהגי שלוניקי הייחודיים: להתפלל בנוסח שלוניקי, לשיר על פי דפוטים קבועים בסעודות השבת ולהתמיד גם בקריאת ה'פסוק', פרקי תנ"ך על פי עונות השנה הנאמרים בשבת בבוקר.

הסדר הקבוע לזמרה שלפני סעודת ליל שבת היה: 'שלוש עליכם מלאכי השרת' (בבית הצבי ובבית רקנטי שרו באותו לחן), 'אשת חיל' (משלי לא, בטעמי הספר), אמירת קטע מהזוהר 'זכור את יום השבת לקדשו, רבי יצחק פתח ואמר כתיב ויברך אלוקים את יום השביעי, 'אתקינו סעודתא', 'אזמר בשבחין', 'ויהי רעוא מן קדם עתיקא קדישא', 'מזמור לדוד, ה' רועי לא אחסר' (תהלים כג), ואז הקידוש, ¹⁰⁷ כאשר מקדימים לו: 'שבת להקדיש. יום השישי'.

במהלך הסעודות שרו בבית רקנטי פיוטים קבועים, בסדר קבוע ובמנגינות קבועות. בליל שבת שרו 'יום השבת אין כמוהו', ¹⁰⁸ 'מה ידידות מנוחתך', 'בר יוחאי', 'יה ריבון עלם' (בבית הצבי שרו את הפיוט באותו לחן כבבית רקנטי) ו'צור משלו אכלנו'. בסעודה השנייה נהגו לשיר 'כי אשמרה שבת', ובסעודה השלישית 'בידך עתותי' ¹⁰⁹ ו'צור משלו אכלנו'. ¹¹⁰ גם יהודה הצבי זוכר את 'יום השבת אין כמוהו'. להלן בית אחד, בעברית ובספרדית (יהודית):

מיום ראשון עד יום (ה) שישי,
לקראת שבת נכספה נפשי
כי בשבת אצא הפשי
וכי יום מנוחה אקראהו:
יום השבת, אין כמוהו!
ברכו אלהים ויקדשהו.

¹⁰⁴ פאסיל סאמאי, פישריף סאמאי, אברהם, נעים זמירות, 51-52, שלושה בתים ראשונים. יהודה הצבי מצביע על השפעה אשכנזית בפיוטים שהוא זוכר, "כנראה מהחברות של אבי באגודת צעירי המזרחי בשלוניקי, שם לימדו כנראה גם פיוטים בנוסח אשכנזי". ראיון, 2018.

¹⁰⁵ רקנטי, הלל זמרה, 353; אלבו, 358; טולדנו, עמ' 450; בנבנישתי, פייטנים, עמ' 34, ואחרים. חננאל חסיד, המגיה והעורך של ספר הפיוטים 'הלל זמרה', כתב: "פיתוחה של הנגינה הדתית בשאלוניקי מטרחה הרמת הנפש היהודית משפלות הגלות והכנת העם לקראת הגאולה השלמה בארץ ישראל". מצוטט אצל בנבנישתי, פייטנים, עמ' 34.

¹⁰⁶ רקנטי, יהודי, עמ' א, רקנטי, מבוא, עמ' ט, יג ועוד, מבוא לשאלוניקי עיר ואם בישראל ועוד.
¹⁰⁷ על סדר זה מבסס דוד א' רקנטי חלק מן הסיפור 'קריאת פתע' בספרו **גשר אכזב**, הוצאת הדר תשט"ז, עמ' 54-66, ובמיוחד 63-65.

¹⁰⁸ סימן מנצור. ביאטי. הלל זמרה, עמ' 25.

¹⁰⁹ סימן בנימין. ערק, הלל זמרה, עמ' 25. אני מציין מקורות רק בפיוטים ייחודיים.

¹¹⁰ ש' רקנטי, רשימה, ראו גם: **בקוראי שמו**, עמ' 109.

De dia de alhad asta dia de Viernes
A eskuentra de Shabat lazdro mi alma
Ke en Shabat salimos foros
Oh ke dia de olgansa
Lo amaremos (lo yamaremos)
Dia de el Shabat non ay komo el
Lo bendisho el Dio i lo santefiko.

בתל אביב נמשך בתחילה המנהג הקדום יותר, של הקריאה בנביא בשבת בבוקר לאחר הסעודה, אך משהתמסדו אגודות הפייטנים הן השתלטו על בוקר זה לצורך חזרותיהן.

לא הכול השתתפו בחזרות או בקריאת הפסוקים. בסיפורו האוטוביוגרפי 'אל יעד לא ידוע' סיפר יהודה הצבי:

היה זה יום שבת מלא אורה. הגשם הטורדני שנמשך שלושה ימים רצופים, פסק לו כמו לפתע, ושמע חורפית עוודה אנשים לצאת מבתיהם.

- "שמש מרפא!" אמר לי אבא כשחזרנו יחד מבית הכנסת.

חמימות שררה גם בבית עם ה'קידוש' הקצר, הבורקס מאפה-בית, ה'חמינדוס' והזמירות של שבת. רצועת אדמה בחזית הצריף שלנו רופדה יום קודם לכן בחול ו'כורכר' לכסות על הבוץ הטובעני. אפרים העגלון רוקן עגלה עמוסה בחומר-בניין זה, טרה ויישר בטוריה ובמעדר ויצר מעין מדרכה.

[...] נטלתי לי ספר ששאלתי בספרית אחי עבר, ויצאתי, גורר עמי כסא, אל ה'מדרכה' מוצפת האור. [...] חושבני שהיה זה ספר קשה לקריאה בשביל ילד בן תשע. [...] עכשיו כשאני מהרהר באותו יום שבת אני מוכן להודות ביני לבין עצמי, כי דעתי משום-מה הייתה זחוזה מעט, ואולי אף ציפיתי בסתר לבי שהנה יעבור כאן אחד השכנים וישאל: "מה אתה קורא היום, יהודה?"

[...] לא הספקתי לקרוא אלא שניים-שלושה דפים, ולידי נעצר עמנואל, אחד מן ה'יחידים' של בית הכנסת הסלוניקאי, ואכן שאל:

- "מה אתה קורא היום, יהודה, האם לא מוטב שתעיין בפרשת השבוע, או תאמר תהלים?"

- "אני קורא גם זה וגם זה" עניתי קצרות.¹¹¹

גם להבדלה שנאמרה בבית היה סדר קבוע: לפני ברכות ההבדלה שאמר ראש המשפחה שרה כל המשפחה את הפיוטים 'במוצאי יום מנוחה', 'משביח שאון ימים', 'א-לי אליהו', 'אמר ה' ליעקב ו'אליהו הנביא'.¹¹² לאחר ההבדלה אמרו כל הנוכחים בניגון את פסוקי הברכה ו'ייתן לך האלוקים', ושרו 'המבדיל', בעברית או באיספניולית ('איל דייו אלטו קון סו גרסיה'). לבסוף קראו בטעמי המקרא את ארבעת העולים הראשונים של פרשת וישלח שבספר בראשית, בהם שורה יעקב על המלאך.

[דוגמה 2: אהרן נגרי, תחילת פרשת וישלח בטעמי המקרא](#)

פיוטי שבת אחר הצהריים

מדי שבת, בשעת אחר צהריים מוקדמת, שלח אברהם רקנטי את שני בניו מן הדירה אליה עברו ב-1936 ברחוב יהודה הלוי 55, אל בית הכנסת 'שמחה הדר קודש', במרחק הליכה של כחצי שעה, לתפילת מנחה ולפיוטים של אגודת 'שירי ציון' שבראשה נבחר לעמוד בשנת תרצ"ד (1934). בדרכם עברו ליד בתים חדשים עם גזוזטורות בטון בכל דירה, מתבוננים בקווייהם הישרים ובצבעם האפור או הכתום, המגבירים את הרושם של גיא-קניון לבא מן הגנים והפרדסים שבכפרים הערביים,¹¹³ ונחרדו כאשר הבחינו בחילולי שבת.

¹¹¹ י' הצבי, אל יעד, עמ' 69-70.

¹¹² על סדר זה מבסס דוד א' רקנטי חלק מן הסיפור 'אל תירא יעקב' בספרו **גשר אכזב** תשס"ח. ראו בהפניות.

¹¹³ על פי בראור, מצוטט אצל שביט וביגר, עמ' 230.

לפעמים קרא אחד מילדי בית הכנסת את קריאת התורה הקצרה של מנחה, ולאחר התפילה הקשיבו, יחד עם המבוגרים, לדרשה, והשתתפו בשירת הפיוטים. בשנים הראשונות נשא אחד מבעלי הבתים את הדרשה. רק לאחר מכן החל רב בית הכנסת לדרוש. בתחילה היה זה הרב שאול מולכו, ולאחר מכן הרב יצחק ברכה. "אותנו, הילדים", מספר דוד רקנטי, "עניינה הדרשה מאוד. תחילתה הייתה בדרך כלל באיספנוולית, והמשכה בעברית". לאחר מכן היה הקהל מוכן לשירת הפזמונים.¹¹⁴

אתאר, בעקבי תיאוריהם של יצחק אליהו נבון (ראו הערה 20) ושל דוד א' רקנטי,¹¹⁵ את המעמד: הפייטנים וחלק מיחידי הקהל מחזיקים בידיהם ספר ייחודי, 'הלל וזמרה' או 'נעים זמירות', המסודר לפי המקאמים התורכיים. כל משתתף רואה לפניו כותרת לכל שיר, ובה הפרטים הבאים: שם הלחן – התורכי, הערבי או הספרדי – עליו מבוסס הפיוט, שם הסוגה המוזיקלית התורכית, ושם התבנית המקצבית עליה מושגת השיר (האוסול).¹¹⁶ לפעמים מופיעים בכתיב היד העבריים אף שמות מחברי הלחנים שעליהם מבוססים הפיוטים. תבנית זו נקבעה על ידי ר' ישראל נג'ארה¹¹⁷ במאה השש עשרה ונמשכה עד המאה העשרים.

לאחר תפילת הפתיחה הקבועה – "הריני מזמן פי להודות ולשבח את בוראי, לשם ייחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה על ידי ההוא טמיר ונעלם בשם כל ישראל, ולהקים שכינת עוזנו מעפר. ויהי נועם ה' אלוקינו עלינו ומעשי ידינו כוננה עלינו ומעשי ידינו כוננה. שמעו מלכם האזינו רוזנים, אנכי לה' אנכי אשירה אזמר לה' אלוקי ישראל"¹¹⁸ – מתחילה שירת הפייטנים.

לפעמים מבוצעת שירה סולנית בקטעים חופשיים (המכונים בלשון הפייטנים 'פתיחה' או 'מאוול'), לעיתים יישמעו לחנים בעלי פעמה קבועה המהווים יצירות מורכבות מסוגות שונות המבוססות על תבניות מקצביות מחזוריות, ולפעמים אלה קטעים מקהלתיים 'מפוארים' בשירים ממושקלים. עם זאת השירה תמיד חד-קולית, ובכל שבת היא מבוססת על מקאם אחד.¹¹⁹

כאמור, כל התכנסות נפתחת ומסתיימת באימפרוביזציה, שירה חופשית, מפי ראש המקהלה. מצופה ממנו שיוסיף לפתיחה 'כיד רוחו' על ידי מעברים ממקאם למקאם,¹²⁰ ובלבד שישוב בסוף המסע המוסיקלי למקאם שבו פתח. הסיום הקבוע של המעמד כולו הוא 'מזמור שיר ליום השבת' (תהלים צ"ב) וקדיש, המושרים באותו מקאם.¹²¹

אמנם לא היו חמישים ניגונים שונים כמספר שבתות השנה, אבל הייתה מחזוריות מסוימת. שרו פיוטים של רבי ישראל נג'ארה, ושרו גם קיצורים שלהם, שאת חלקם כתב רבי ישראל נג'ארה עצמו, ואת חלקם פייטן ותיק בשם אברהם בנבנישטי, איש ספר ומשורר חובב. כל התכנסות כזו בשבת אחר הצהריים הייתה נפתחת במקאם עם פזמון קצר של רבי ישראל נג'ארה. לבסוף היו מזמינים את אחד הפייטנים הבולטים, והוא סלסל ב'קדיש' במקאם של אותו שבוע.¹²²

ברצף האירועים הזה השתתפו הילדים באופן פעיל. "הביאו חבית שבתוכה עוד חביונת", נזכר רקנטי, "וביניהן שמו קרח. בחביונת הפנימית הייתה לימונדה, או שתייה אחרת. מישהו, סדרן או קרוב של אנג'ל קרסו, מבעלי קולנוע 'אופיר', הביא לפעמים כרטיס כניסה לסרט כמו 'טרזן', שבו זכה אחד הילדים".¹²³

¹¹⁴ שם כללי לסוגים שונים של פיוטים ובקשות.

¹¹⁵ שירת, עמ' 345.

¹¹⁶ ניתן לדייק ולומר שאוסול הוא צבנית ריתמית מחזורית שהתופים מנגנים לאורך כל היצירה.

¹¹⁷ בספרו **זמירות ישראל**, ויותר מכך בספרו **שארית ישראל** (שלא ראה אור אך השפיע רבות על תלמידיו-ממשיכיו בארץ ישראל, בסוריה, בתורכיה וביוון).

¹¹⁸ בנבנישטי, פייטנים, עמ' 31-32; ד' רקנטי, הקדמה ל'החיים', זכרון ב 228.

¹¹⁹ סרוסי, המפטירים, עמ' 192; רקנטי, שירת הקודש, עמ' 345.

¹²⁰ אדווין סרוסי, **מזמרת קדם, חייו ויצירתו המוזיקאלית של הרב יצחק אלגאזי מתורכיה**, ירושלים: רננות, המכון למוזיקה יהודית, תשמ"ט, עמ' נט.

¹²¹ סרוסי, המפטירים, עמ' 192.

¹²² ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹²³ ראיון, 5.10.2004.

שמואל ודוד רקנטי זוכרים את רחוב עמק זרעאל וסביבתו כמוקד הפעילות הדתית והחברתית שלהם, ומכירים טובה למתפללים הבוגרים על הסבלנות בה קיבלו את הקריאה, בתורה או במדרש, המהססת, העילגת לפעמים, שלהם ושל חבריהם הילדים. במבט לאחור מעלה דוד על נס את האופי השולייני של החינוך לתפילה ולקריאה מוזיקלית, בצמידות לנוסח. "גם למסיבות בחגים, בבתי החברים או בבית הכנסת, היו לוקחים אותנו", מספרים האחים רקנטי. "מאיפה למדנו ניגונים ופיוטים? משמיעה. לא למדנו שום דבר מסודר. למדנו המון פזמונים, רובם מורכבים. אין תווים, והדרך היחידה ללמוד פזמונים מסובכים כאלה היא חזרות בלי סוף".

בשבתות שבין פסח לשבועות נהגו להמיר בבתי כנסת גדולים את שירת הפיוטים באמירה חזנית, "במנגינות מסולסלות", כדברי דוד רקנטי,¹²⁴ של פרקי אבות. בבתי כנסת קטנים "לא היו עושים כזה אירוע (של אמירת פרקי אבות בבית הכנסת, י"ר) בין מנחה לערבית. לא בהתרוממות רוח גדולה מדי. היו רק הקראה ושירה", כעדות הצבי.¹²⁵

ההבדל העיקרי בין בתי הכנסת הגדולים לבין הקטנים היה בעצם קיום המעמד. בבתי כנסת קטנים לא הייתה דרשה מרובת-שומעים וגם לא שרו פיוטים. היו אומרים בציבור תהלים ואת הסדר המקובל של אלפא-ביתא.¹²⁶

[דוגמה 3: דוד א' רקנטי, אלפא ביתא](#)

בבית הכנסת שושנה הקימה אחת מוותיקות הקהילה, ג'ויה קובו, את 'אגודת קוראי תהלים'. היא ריכזה את הילדים בשבתות אחר הצהריים לקריאת תהלים בלחן המסורתי ודאגה לקביעות הלימוד. המדריך היה הפייטן-חזן משה ליאון (ראו להלן). בנימה של ביקורת הזהיר את חניכיו: "אם לא תדעו לשים את הנקודה במקום – תטעו", כי "עיניים (להם) ולא יראו אוזניים..."¹²⁷, וכך הטמיע בהם את חשיבות הפיסוק התקין. ה'חוג' הלא רשמי הזה התקיים כעשרים שנה. בתחילה משכה קובו את הילדים באמצעות סוכריות שחילקה להם. יותר מאוחר הגיעה להסדר עם בעלי קולנוע זוהר ברחוב שלמה פינת שדרות הר ציון, וכך יכלה להעניק למשתתפים כפרס כרטיסים לימי שלישי בקולנוע.¹²⁸ בהמשך חילקה לכל ילד שבעה מטבעות של חמישה שילינג. מדי יום ראשון הגיעו הילדים לביתה כדי לקבל את הפרס, והיא זכרה מי השתתף בתהלים של שבת ומי לא. לצורך המיזם גייסה תרומות. בסוף חייה הצליחה לחסוך סכום כזה שאפשר לה לתרום ספר תורה לבית הכנסת.

וזה סדר האלפא ביתא המורחב: לפני ערבית של מוצאי שבת היו נוהגים לומר 'לכו נרננה לה' (תהלים צה), 'אנא ה' הושיעה נא' (תהלים קיח, כה – ט), את פרק קיט בתהלים כולו,¹²⁹ 'למנצח אל תשחת מזמור לאסף שירי' (תהלים עה), 'מכתם לדוד, שמרני אל כי חסיתי בד' (תהלים טז),¹³⁰ ואחר כך היו קוראים פסוקי נחמה ותקווה מן הנביאים: 'חסדי ה', אזכיר תהילות ה' כעל כל אשר גמלנו' (ישעיהו סג, ז-ט), ויצאת לישיע עמדי' (חבקוק ג, יג-ט). כל קטע בלחן הקריאה-בתנ"ך הייחודי שלו, ואז 'ה' צבאות עמנו' ותפילת ערבית. תחילת האמירה של הרצף הזה הייתה עדיין באור יום, המשכה באור בין הערביים וסופה בחושך.

התפילות והפיוטים במועדים ובחגים

אין זה המקום לסקור בצורה סדורה את מהלך התפילות בבתי הכנסת השלוניקאים בתל אביב בכל החגים והמועדים. אציין מספר מנהגים ייחודיים ופיוטים שאינם כתובים במחזורי התפילה.

¹²⁴ ראיון, 23.8.2018.

¹²⁵ הצבי, ראיון, 11.7.2018.

¹²⁶ רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹²⁷ אברהם קובו, ראיון טלפוני, 26.5.2019. המקור בתהלים (קטו, ד) הוא "עיניים להם ולא יראו, אזנים להם ולא יאזינו". בכך יצא ליאון כנגד הקריאה הלא מדויקת, בלא טעמים.

¹²⁸ ותיקי ה'חוג' טענו בפני אברהם קובו, נכדה, כי בעלי הקולנוע העדיפו לתת כרטיסים לימי שלישי כי הסרט הוקרן בו פעמיים, בהצגה ראשונה ובהצגה שנייה.

¹²⁹ שערי תפילה, עמ' 308-314.

¹³⁰ רקנטי, הקלטה, 2018.

את הפיוט 'יה סלח לחטאתי' זוכר יהודה הצבי מילדותו כמושר בפתיחת הסליחות בחודש אלול:

יה סלח לחטאתי ואשמתי
יה סלח לחטאתי ואשמתי
יום למשפט תביאני, תביא אותי
יום למשפט תביאני, תביא אותי.
אל אל אל אל אל.....
יום למשפט תביאני, תביא אותי.

הצבי חש השפעה אשכנזית בשיר, הן בלחן והן במילים, שרובן מלעיל.¹³¹ גם אבי, שמואל רקנטי, הצביע בפניו על השפעות אשכנזיות מעטות בפיוטי השבת הנאמרים בבית ("את 'מה ידידות מנוחתך' אבא למד משליח אשכנזי שהגיע מארץ ישראל"), ושיער שהייתה השפעה אשכנזית אף על הלחן של הוצאת ספר התורה בשבת בבוקר.¹³²

בשני ימי ראש השנה היו המתפללים קוראים את מזמורי התהלים. נהגו לומר בהם פעמיים את כל מאה וחמישים פרקי הספר, כמניין 'כפר'. גם בראש השנה וגם ביום כיפור היו מתפללים שבחרו לא לשוב לבתיהם בהפסקה שבין מוסף לבין מנחה. הם ישבו בבית הכנסת וקראו תהלים.

שני אירועים בחיי היהודים בשלוניקי הותירו את חותמם על תפילת 'אבינו מלכנו' לימים הנוראים, גם זו שאותה הנהיגו בתל-אביב: בעקבות מחלת האבעבועות ההמונית שפקדה את תושבי העיר בשנים 1815-1816 נוספו לאחת הפסוקיות בה המילים הנטויות: "דְּבַר וְחָרַב וְרָעָה וְרָעַב וְשָׁבִי וּבָזָה וּמִשְׁחִית וּמְגַפָּה וּשְׁטָן וְיִצֵר הָרָע וְחוֹלָאִים רָעִים וּמַכַּת אַבְעֻבְעוֹת מְבַנֵּי בְרִיתֶךָ."¹³³ בעקבות השריפות המרובות שפגעו בעיר בזו אחר זו, ולאחר השריפה הגדולה שפרצה בעיר בליל ראש השנה שנת ת"ר (1840) נוספה לפסוקית "אָבִינוּ מְלַכְנוּ מְנַע מְגַפָּה מִנְחַלְתֶּךָ" המילה ושריפה לפני המילה מגפה.¹³⁴

לסוכות לא היו לשלוניקאים פיוטים ייחודיים, ועל שולחן החג בסוכה נהגו לשיר פיוטי שמחת תורה. פיוטים אלה של יהודי שלוניקי, הייחודיים ברובם, מופיעים הן במחזור התפילות והן בספרי הפיוטים והם הושרו גם בתל-אביב. בשניים מהם לפחות שולבו עברית ולדינו: 'אין כאלוקינו' (נון איי קומו מואיסטרו דיינו), בלחן שונה מזה של שבת, ו'מפי אל מפי אלי' (די בוקה די איל דיינו), 'די בוקה די איל דיינו'. הפיוט 'אדון עולם' הושר בתוספת פזמון: "אלוקי הוא".

בבית הכנסת שושנה (ואולי גם בבתי כנסת נוספים) הייתה נהוגה בשנות החמישים טנדה בבוקר חג הסוכות. בשבתות שקדמו לחג נאספו תרומות מן העולים לתורה, שונות מבכל שבת: תבנית חמינדוס (ביצים קשות חומות), מגשי בורקס, מגוון פירות, בעיקר אבטיח, גבינות לבנות מלוחות, משקאות חריפים – יין, קוניאק ועראק, עוגות בקלבה, חלות, עוגות 'רגילות', זיתים ועוד. איש כמתנת ידו. כך נאספה התקרובת שהוגשה בטנדה שבסוכה.

בסיום תפילת מוסף נהרו המתפללים לסוכה. החזן דוד נחמה קידש בנעימה על היין ובירך בקול על פרי העץ, על פרי האדמה ועל שאר התקרובת ברכת שהכול, וחגיגת האוכל החלה. קובו העיד כי האווירה בטנדה הייתה חגיגית ושמחה, וכי לחוויה זו חיכה ציבור המתפללים כל השנה. יחידי הקהל שרו במהלכה זמירות ופיוטים בקולות רמים, ושירתם גלשה (יותר מבכל שבת) לרחובות הסמוכים.¹³⁵

¹³¹ הצבי, ראיון, 11.7.2018.

¹³² ראיון, כסלו-טבת תשנ"ד (2003).

¹³³ כך במחזור שלוניקי לראש השנה (דפוס קופת עץ החיים, שלוניקי תרל"ו), עמ' 179; הנ"ל ליום כיפור, עמ' 249. רקנטי, יהודי, עמ' כא.

¹³⁴ מחזור שלוניקי לראש השנה, עמ' 179; הנ"ל ליום כיפור, עמ' 249. סידור שערי תפילה, עמ' 127. ד"ר דב הכהן האיר את עיניי שתוספת זו נכנסה לסידורים ולמחזורים לראשונה במחזור הנ"ל שיצא לאור בעיר בתרל"ו, (1876). תודתי לו על כך.

¹³⁵ קובו, תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019.

בשמחת תורה היו בקהילות השונות בשלוניקי מנהגים מגוונים.¹³⁶ לחתן תורה או לחתן בראשית היו שרים לאחר שסיים את עלייתו לספר התורה "לך לשלום למקומך, ירצה האלוהים את מעשיך, ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך".

בשבת בראשית היה חתן בראשית עולה (שוב) לתורה, ויחידי בית הכנסת שרו לפני 'מלוך ה' לעולם', בהחזרת ספר התורה לארון הקודש, את הפיוט לשמחת תורה 'מפי אל'. משה מנחם חנוך, איש אגודות הפייטנים, הקפיד להביא בשבת זו סוכריות משקדים מצופים ('קונפיטס').¹³⁷

מנהגים נוספים הביאו אתם ארצה עולי שלוניקי, מהם הנהוגים בבית ומהם – בין בית לבית.

במהלך השנה היו נהוגים שלושה 'תיקונים' לאורך כל הלילה ב'שמחה הדר קודש' ובבתי כנסת אחרים: הושענא רבא, שבועות וליל שביעי של פסח. "כילדים היה לנו מעניין", סיפר דוד רקנטי. "היו מגישים קפה, כיבוד, חוויה של לילה.... והעיקר – לפעמים היו בעלי בתים, אם לא היה רב, שקראו ב'מעם לועז', או במדרש, וידעו לשאול את הילדים, תוך כדי דבריהם, שאלות ממין העניין". כך הפכו את הלימוד לאירוע ער, שאינו מבסס על קריאה או דרשה של אדם אחד, בשעה שכל הנוכחים משתדלים שלא להירדם. "היו שניים-שלושה כאלה בבית הכנסת שידעו להחיות את הדברים, לעשות מהם סיפור מעניין וגם לשתף בו את הילדים".¹³⁸

בחגים ובמועדים שרו-קראו סביב שולחן המשפחה בענייני המועד: בפסח – את מגילת שיר השירים, עם תרגומה בעברית, איספניולית וארמית. בשבועות – את מגילת רות ואת האזהרות לר' שלמה אבן-גבירול. בסעודות ראש השנה קראו את משניות מסכת ראש השנה, ויש שערכו 'חזרה כללית' על פיוטי תפילת השחרית. בסוכות שרו מפיוטי שמחת תורה וקראו את משניות מסכת סוכות ופרקי משנה ממסכתות שונות לכבוד האושפיזין. בפורים שרו את הקומפלאס (מכתמים) של פורים ואת הפיוטים "אזכיר חסדי אל נאמן" (סימן אברהם, מקאם ג'ירייה, עמ' 123 בספר 'נעים זמירות' ו'שימני ראש על כל אויביי' (סימן שלמה חזק, עמ' 124 שם).

גם לט"ו בשבט יש קומפלאס משלו. שרים אותו, ועורכים שולחן ועליו פירות ארץ ישראל (על פי מנהג האר"י ראוי לברך על שלושים סוגים). כן אוכלים חיטה מבושלת, ממותקת בקינמון ומעוטרת בצימוקים ובצנוברים. בעוד שט"ו בשבט התל אביבי צוין בטקסי שתילה של ילדי בתי הספר והגנים, באכילה מפירות הארץ, ולעתים בחגיגות שכללו צעידה בסך, תוך הפגנת כלי העבודה החקלאיים, נגינה ותופוף,¹³⁹ צוין ט"ו בשבט של שלוניקי הקטנה בתל-אביב בסדר ט"ו בשבט מסורתי, עם שירת 'קומפלאס' ומאמץ קדחתני להשיג, כאמור, שלושים מיני פירות ויותר, לברך עליהם ולטעום מהם.

אם נחזור אחורה, מעניין לציין שבחנוכה מופיע הפיוט 'מעוז צור' בסידור שערי תפילה¹⁴⁰ (ולא בסידורים שקדמו לו) בשינוי נוסח קטן אך משמעותי: הבית האחרון פותח "הסורים נקבצו עליי" (ולא יוונים). גם התוספת 'על הניסים' בתפילות שמונה עשרה גורסת "כשעמדה עליהם מלכות הרשעה" (ולא מלכות יוון הרשעה, כמקובל). שני השינויים נובעים כנראה מטעמי צנזורה.¹⁴¹

ל"ג בעומר מיוחסים ארבעה פיוטים: 'בר יוחאי', 'אוחיל יום יום (לר' דוד בן חסין, על טבריה), יה ריבון עלם ו'אומר לה' מחסי לר' אהרן עזריאל (עמ' 64 ב'נעים זמירות').

בשבועות נהגו לשחר את הפיוט בלאדינו 'איס ראזון די אלאבאר איל דייו גראנדי אי פודירוזו לר' יהודה ב"ר ליאון קלעי.

¹³⁶ ראיון טלפוני, 9.10.2018. ראו למשל: ד' רקנטי, מבוא, ט-יא.

¹³⁷ ראיון טלפוני, 9.10.2018.

¹³⁸ במהלך התיקון, בעיצומו של לילה, נהג הרב יצחק ידידיה פרנקל ז"ל, רב השכונות, להגיע לבית הכנסת. הכול היו מפסיקים מקריאתם, והרב – "צעיר, סימפטי חבוש ב'ספודיק', גבוה, עם זקן שחור, דרש דרשה קצרה ומעניינת, מן הסוג שלא שמענו. ביום הראשון של ראש השנה נהג הרב פרנקל לצאת מבית הכנסת שלו, אהבת חסד, ברחוב עמק יזרעאל פינת אברבנאל, סמוך לבית הכנסת שמחה הדר קודש, אל היס, ליתשליך, ומתפללי בתי הכנסת היו מצטרפים אליו". ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

¹³⁹ הלמן, עמ' 124.

¹⁴⁰ שלוניקי, 1941.

¹⁴¹ תודתי לד"ר דב הכהן שהעמידני על כך.

בכל שלושת הרגלים היה נהוג מנהג ה'ויז'יטאס': ביקורים קצרים של איש המבקר את רעהו לאחר תפילת מוסף. מיד בתחילת הביקור, לאחר החלפת הברכות כנהוג ("מועדים לשמחה", "חגים וזמנים לששון"), הוגשה מרקחת פירות מתוקה ('דולסה' או ממתק לבן, עשוי סוכר ומים, בשם 'שארופה') עם מים צוננים, ובסיומו נתנה בעלת הבית לכל אורח ביצה קשה עטופה, ושוב בירכו ("תזכו לשנים רבות, – תזכה ותחיה ותאריך ימים"). בדרך זו התראו משפחות שלא נפגשו ביום-יום. "בבוקר החג היית רואה את כל השלוניקאים הולכים. זה יוצא מפה, זה יוצא משם, בכל הסביבה".¹⁴² הילדים היו חלק מהחוויה הזו, והיו מארחים שנתנו להם את הביצים, ולא להוריהם.

חגיגות שונות, אף שקיבלו בתל אביב צביון חדש ומקומי, עדיין התאימו למסגרת המסורתית. כזה היה חג שמחת תורה. הריקודים ברחובות העיר, ובעיקר ליד ביתו של ח"נ ביאליק, נשאו חן בעיני הציבור הדתי וקיבלו את ברכת הרבנות הראשית המחוזית, שאנשיה אף השתתפו בחגיגות.¹⁴³ לימים ארגן הרב יצחק ידידיה פרנקל, בסיועם של אברהם רקנטי ואנשי ציבור נוספים, 'הקפות שניות' בדרום תל אביב, והן הפכו למנהג של קבע.¹⁴⁴

מדי חג דאגה דודון, רעייתו של אברהם, להכנת המאכלים המיוחדים ומיני המתיקה המיועדים לאותו חג. תופינים לחנוכה, מיני פירות לט"ו בשבט, אזני המן לפורים, לביבות ('בימאולוס') לפסח, עוגה מיוחדת המכונה 'שבעת הרקיעים' לשבועות ועוד.¹⁴⁵

את המנהגים האלה, ועוד אחרים, חלקם כלליים וחלקם משפחתיים, ביקש רקנטי, כפי שביקשו שלוניקאים רבים, להנחיל לבניהם. כן עודד רקנטי את בניו ואת בני המתפללים האחרים בישמחה הדר קודש, ב'הדר קודש' ובבתי כנסת אחרים שבהם הייתה לו השפעה, להשתלב בתפילת בית הכנסת כחזנים, כפייטנים וכקוראים בתורה (עוד לפני הגעתם למצוות), והשתדל לעניין אותם בה.

פעילויות נוספות

אחת לשבוע ביום חול היו חברי אגודת הפייטנים לומדים את הפזמונים לקראת השבת. בשבת אחר הצהריים, לפני מנחה, למדו מתפללי בית הכנסת מדרש. גם חלק מילדי בית הכנסת השתתפו בלימוד. בעלי הבתים שידעו לתרגם מארמית לאיספניולית 'חילקו' את קטעי הקריאה לכל הנוכחים: "תקרא ותתרגם", ותיקנו כל מי שטעה "עד שהיה לומד".¹⁴⁶

לפעמים היו חברי האגודה הולכים עם ילדיהם להשתתף בשמחות בר מצווה או בשבת חתן ולשיר בהן.¹⁴⁷ "האווירה הייתה שכל השכונה הייתה פעילה בענייני בית הכנסת".¹⁴⁸

דוגמה 4: דוד נחמה, "ואברהם סיב" (לשבת חתן)

פעילות האגודות נערכה לא רק בשבת אלא גם במוצאי שבת. הפייטנים, או לפחות חלקם, נאספו בבתי החברים, לבעין 'מלווה מלכה'. שרו את פיוטי ההבדלה, ומישהו היה מספר משהו מ'מעם לועז'. כעין התוועדות חברתית, עם פיצוחים וכיבוד קל.

היה גם מנהג של 'לימוד' בכל שבת במהלכה של שנת האבל. היו עורכים אותו בבית האבלים, ומי שלא היה יכול לארח את הלימוד בביתו – היה מקיים אותו בבית הכנסת. גם בחגים היה נהוג לערוך מסיבות בבתי הכנסת או בבתיהם של חברי האגודה.

¹⁴² ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

¹⁴³ הלמן, עמ' 156.

¹⁴⁴ מירון מספרת על הרב יצחק ידידיה פרנקל ועל סבה, משה ליאון, שעמדו יחד על מרפסת אחד הבתים בהקפות השניות שנערכו מדי שנה בשכונת פלורנטין, כאשר קהל החוגגים מאשכנזים, בוכרים וספרדים. ראיון טלפוני, 2019.

¹⁴⁵ טולדנו, מנהיגה, עמ' 67.

¹⁴⁶ ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

¹⁴⁷ ד' רקנטי, שירת, עמ' 338.

¹⁴⁸ ד' רקנטי, ראיון, 5.10.2004.

חזנים ופייטנים

דוד רקנטי מבחין בין שני סוגי חזנים בקהילה השלונקאית. החזנים ה'פשוטים', יודעי הניגון העוברים לפני התיבה, נקראו 'מזמרים', ואילו החזנים ה'גדולים', בעלי הקול, נקראו 'חזנים'. "זמירות של שבת (תפילה שאינה נאמרת בחגיגות יתר, י"ר) היה אומר מזמר". את הקטעים המורכבים יותר, שחייבו יכולת קולית טובה יותר, שרו 'חזנים'. תפילתם הייתה, לדבריו, קצת יותר בבחינת 'הופעה'.¹⁴⁹

אזכיר חזנים ומזמרים, אחדים בלבד, מתוך העולים משלונקי לתל-אביב בשנות השלושים והארבעים:

בבית הכנסת שלום וצדקה, מקום משכנה הראשון בתל אביב של אגודת 'שירי ציון', כיהן **טובי סוסתיאל**, טנור חזק וחד שהיה חזן ביוגוסלביה ובבולגריה. לאחר עלותו ארצה בראשית שנות השלושים שימש במשך שנים רבות חזן ראשי בבית הכנסת.¹⁵⁰

בבית הכנסת שמחה הדר קודש כיהנו בזה אחר זה:

שבתי רוזאליס, קורא בתורה, מראשוני החזנים בבית כנסת זה.

שמעון עוזיאל. חזן בעל שיעור קומה בינלאומי, בעל "קול אדיר", ידע רב במוזיקה תורכית ובמוסיקה אירופית,¹⁵¹ בקיאות וכישרון,¹⁵² שהיה חזן ראשי בשני בתי כנסת גדולים בשלונקי, 'ליסבון חדש' ו'בית שאול', ולאחר מכן בבתי כנסת ברוסצ'וק, בסרייבו ובקושטא. הוא "הקסים את המתפללים בקולו הערב".¹⁵³

טובי סוסתיאל (ראו למעלה).

הרב ליאון יוסף, פייטן סג' נהור, ש"שר את הפיוטים ברגש עמוק ודבקות באלוקים"¹⁵⁴.

משה (מושיקו) **ליאון** (1905-1976), שמשפחתו התפללה בק"ק פורטוגל¹⁵⁵ בשלונקי, היה בתחילה חזן יחד עם הרב-המוהל שאול מולכו.¹⁵⁶ כל ימיו היה כלי קודש, מפותחי בית הכנסת ונועליו, לימד ילדי בר-מצווה את טעמי המקרא ואת קריאת הפרשה, ואף הכין להם דרשה.¹⁵⁷ ליאון, שהיה חבר באגודת 'הלל וזמרה' עוד בשלונקי, עלה ארצה ב-1935. למד בקביעות קבלה באשמורת הלילה האחרונה עם ר' עזרא כהן פרחיה, ממייסדי בית הכנסת אליהו הנביא. בסרטיפיקט שקיבל לקראת עלייתו אמנם ציין שהוא חשמלאי במקצועו, אך לאחר עלותו ארצה החל לעבוד כשכיר בחנות משקאות, ולאחר מכן נהיה לחזן קבוע של החברה קדישא בתל אביב. הוא סבו של ראש העיר ירושלים, הנקרא על שמו.

בבית הכנסת הדר קודש,¹⁵⁸ שעבר ממקום למקום עד שקבע את משכנו ברחוב זבולון 18, שימשו:

משה מנחם חנון (נ בסגול, 1905 – 1961)¹⁵⁹. חבר פעיל בהסתדרות 'המזרחי' בשלונקי ומצעירי 'הלל וזמרה'. עלה ב-1932 לירושלים עם משפחתו, ועבר אחר כך לתל אביב. שר עם פייטני 'הלל וזמרה' ושימש שנים רבות חזן מתנדב, תחילה בבית הכנסת 'שושנה' ולאחר מכן בבית הכנסת 'הדר

¹⁴⁹ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹⁵⁰ עוזיאל, חזנים וחזנות, עמ' 361.

¹⁵¹ שם.

¹⁵² עוזיאל, חזנים וחזנות, עמ' 363, הערה 1 (הערת העורך).

¹⁵³ אלבו, עמ' 358.

¹⁵⁴ שם.

¹⁵⁵ מירון, ראיון טלפוני, 5.5.2019.

¹⁵⁶ אלבו, עמ' 358.

¹⁵⁷ מירון, ראיון טלפוני, 5.5.2019.

¹⁵⁸ נוסד בתרצ"ח (1938) על ידי אברהם רקנטי, משה חנון, חיים טולדנו, אליהו נחמיאס, אברהם טבת וחיים ושמואל שלם. מקור: יהודי, עמ' כז.

¹⁵⁹ ישראל טל, ראיון טלפוני, 6.5.2019.

קודש¹⁶⁰. בביתו ובבית רעייתו דיזי נהגו להתכנס פייטנים ואוהדים במוצאי שבתות לשירה ולטעימה.¹⁶¹ היה שנים רבות 'גובר' (קופאי) בבנק דיסקונט לישראל.¹⁶²

לאחר פטירתו הפתאומית החליף אותו **יעקב צדיקריו**. לאחר מכן שימש, ועדיין משמש בקודש, **חיים נתנאל**, אחיו של החזן בן ציון נתנאל, והמזמר המסייע בידו הוא **אפרים פטילון**.¹⁶³ בנו **שלמה** מסתמן כממשיך הנוסח. לאחרונה הוא משמש חזן בשחרית ובמוסף של שבת.¹⁶⁴ קולו ערב והוא אוהב את לחני התפילה. צדיקריו הוא שהבחין בכישוריו והניע אותו לקריאה בתורה ולחזנות.

בבית הכנסת אליהו הנביא¹⁶⁵ ברחוב לוינסקי שימשו:

צדיק (סעדי) נחמה גרשון, סגי נהור בעל קול חזק ונעים, שכיהן בשלוניקי כמנגן וכמלחין ראשי באגודת 'הלל וזמרה' וכחזן בבית הכנסת 'בית שאול'. שירים ופיוטים רבים שכתב מופיעים בספר הפיוטים 'הלל וזמרה'.¹⁶⁶ הוא עלה לארץ כדי לשמש חזן, אבל בגלל סיבות שאינן ידועות חזר ליוון ונספה בשואה. גרשון, בעל זקנקן קטן, היה מדבר או שר כשהוא מביט כלפי מעלה בעיניים פקוחות.¹⁶⁷ דרש בבית הכנסת בכל שבת.¹⁶⁸

חננאל חסיד, חזן מילדותו. שימש חזן ראשי בבית הכנסת בפיליבה, בולגריה. ערך והגיה את ספר הפיוטים 'הלל וזמרה' (שלוניקי, 1928). עלה ארצה בתרצ"ד (1934), והיה לחזן בבית הכנסת אליהו הנביא. פייטן וקורא בתורה. למד בישיבות שנים רבות. בנו של אב בית הדין של שלוניקי, הרב יצחק חסיד.

בבית הכנסת בית תפילה עברו לפני התיבה:

שבתאי אנג'ל, שהיה החזן הראשי הלא רשמי. אנג'ל ניהל את התפילה, עבר לפני התיבה בתפילות שחרית לשבת וניצח על אמירת הפיוטים בהוצאת הספרים ובהכנסתם להיכל, כמו גם על סדרי התפילה בכלל. הוא היה הקורא בתורה (לסירוגין עם אהרן צבי) והתקוע בימים נוראים.¹⁶⁹

אהרן צבי (1910 - 1999) ידע לרגש את המתפללים. נהג לעבור לפני התיבה במוסף של שבת, וכשהיה מחזן את 'שובה למעונך' שררה בבית הכנסת דומיית קודש. כאשר שר מדי שנה את 'ונתנה תוקף' בלאדינו התייפחו הנשים בעזרה.¹⁷⁰

עובדיה אקוניס נהג לומר מדי שבת את ה'זמירות', שהיו שגורות בפיו.¹⁷¹

בבית הכנסת יוסף ובנימין שושנה:

דוד נחמה (1900-1984, עלה ארצה בשנת תרצ"ב, 1932), מוותיקי אגודת 'הלל וזמרה'. מגיל צעיר הצטרף לדודו אליהו נחמה, מן הפייטנים משכימי הקום בשירת הבקשות בימי שבת, טרם שחרית. הוא ואחרים השתתפו בתפילה ובזמרה, לימדו את השירים לקהל המתפללים והשמיעו פזמונים

¹⁶⁰ אמר העורך, עמ' 362.

¹⁶¹ אברהם קובו, ראיון טלפוני, 2.4.2019.

¹⁶² "היה סופר כסף במהירות של מכונה", מספרת בתו הבכורה מזל (מזל טוב) זבולון. ראיון טלפוני, 6.5.2019.

¹⁶³ מתאר פטילון: "אני מתחיל עם 'הודו לה'" ואחרי זה אומר את הזמירות עם עוד אחד. לצערי נפטרו הרבה אנשים ששרו איתי, ואני נשארתי. היום אני אומר את הזמירות עם הבן שלי". ראיון, 13.5.2019.

¹⁶⁴ אביו אומר עליו "הוא מה שנשאר פה". אפרים פטילון נשא אישה, והם הביאו לעולם ארבעה ילדים, שתי בנות ושני בנים. שלושה מילדיהם חיים בארה"ב ואחד בישראל. אפרים מעיד שכולם מסורתיים. ראיון, 13.5.2019.

¹⁶⁵ נוסד בתרצ"א, 1931. את הקרקע לבניית בית הכנסת תרם אליהו כהן פרחיה, ומייסדי בית הכנסת היו: ר' יהודה פרחיה, חיים קרסו ובנו אנג'ל, אליהו ששון, אברהם יצחק ארגז, שאול יקואל ויוסף ישראל (עולי שלוניקי), ואליהו כהן פרחיה, עזרא כהן פרחיה ויוסף מוטרטו (עולי תורכיה), ורחמים משיח (ברג'ילי), עולה מבולגריה ואליהו דניאלוף (עולה מבוכרה). מקור: שלט הנצחה בבית הכנסת. לאחר קום המדינה פעל בבית הכנסת הסניף התל אביבי של ישיבת פורת יוסף הירושלמית.

¹⁶⁶ הלל וזמרה, הערה בעמ' 9 (ספרות רומיות).

¹⁶⁷ שי רקנטי, ראיון, כסלו-טבת תשנ"ד, 2003.

¹⁶⁸ אמר העורך, עמ' 362.

¹⁶⁹ יי הצבי, מייל, 11.1.2019.

¹⁷⁰ שם.

¹⁷¹ שם.

ופיוטים חדשים.¹⁷² תלמידו של המוזיקאי צדיק גרשון. הקהילה היהודית בשלוניקי שלחה אותו בשנות העשרים לחייו לוונינה ללימודי פיתוח קול. היה חזן בבית הכנסת 'בית שאול' בשלוניקי, בבית הכנסת של יהודי המזרח בפאריז, ברומא, ועלה לארץ בשנת 1932. שימש חזן ראשי במשך עשרות שנים בבית הכנסת. "היה לו קול לא חזק, אבל מאוד מלודי". מנקר בשר במקצועו.¹⁷³ בארכיון הצליל הלאומי מצויות הקלטות שערך לקול ישראל בשנות החמישים, השישים והשמונים.

בן ציון מבורת (1904-1997). יליד תימן. "בעל קול נעים ומתפלל באדיקות ובכוונה רבה".¹⁷⁴ 'מזמר' ובעל תוקע. ביומיום שימש פקיד במשרד עורכי דין.

יוחנן (ז'אן) לוי. מורה ומנצח מקהלת 'הלל זמרה'. חסיד וענו. בעל קול עדין וידע רחב במוזיקה מזרחית.

חיים ש' אלבין. עלה ארצה ב-1931. היה חזן הן ב'שמחה הדר קודש' הן ב'שושנה'.

משה מנחם חנן (ראו למעלה).

כן בלטו כחזנים, מזמרים או פייטנים :

יוסף חזן. למד את תורת המקאמים בשלוניקי ב'מיוולאנה' של הדרווישים המוסלמים. פייטן ומורה באגודות הפייטנים שהעמיד תלמידים הרבה מנעוריו ועד פטירתו. בארץ היה חבר באגודת 'שירי ציון'.

דוד נג'ארי היה אחד מגדולי הידענים. הכיר מאות פזמונים ובקשות. חבר אגודות 'נעים זמירות' ו'שירי ציון'.

יצחק פטילון. פייטן ומוזיקאי בעל כישרון נדיר לקליטת ניגונים ולאלתורים מוזיקליים. בעל קול עמוק וחם. פעיל ב'נעים זמירות' ו'שירי ציון'. כנר סולן.

אהרן נג'ארי (1909-1999), עלה בשנת 1929. לאביו וידל היו שמונה אחים ושתי אחיות, וכולם היו פייטנים או נגנים. אהרן היה מגיל צעיר חזן וקורא בתורה ששימש בתחילה בבתי כנסת בדרום תל אביב – שושנה, הדר קודש ואליהו הנביא – ולאחר מכן עבר לצפון העיר. בעל הופעה ואופן ביצוע מרשימים. שימש משך שנים רבות חזן ראשי בהתנדבות של בית הכנסת 'ר' שלמה אבן גבירול לזכר קהילת שלוניקי, ושל ממשיתו, בית הכנסת 'היכל יהודה' לזכר יהודה ליאון ומטילדה רקנאטי. עבד כל חייו הבוגרים במכירת בדים.¹⁷⁵

שאול אנג'ל, פייטן ותיק מחברי 'הלל זמרה' בשלוניקי שהמשיך לפעול בתחום החזנות והפיוט גם לאחר עלותו ארצה. נחשב בעל ידע ב'פזמונים', אף העתיקים והנשכחים שבהם. בשעתו היו ברשותו כתבי היד של ה'פתיחות'¹⁷⁶ המסורתיות לשבתות השנה ולהפטרות.

חלק מן החזנים והפייטנים היו גם קוראים קבועים בתורה. עדויות רבות מעלות על נס את האופן הסיפורי והדרמטי שאפיין את קריאתם בציבור והפך אותה לחוויה.¹⁷⁷

לימים השפיעו שני מוזיקאים יוצאי תורכיה על בני העדה הצעירים: **יצחק אליהו נבון** (תרי"ט, 1859 – ערב ראש השנה תשי"ג, 1952), איש ספר ואיש ציבור, משורר ופייטן בן פייטן, יליד תורכיה ותושב תל אביב, ו**משה קורדובה** (1881-1965), מלחין ופייטן, ידידו ושכנו של נבון.¹⁷⁸ שניהם הצטרפו

¹⁷² שלוניקי עיר ואם בישראל, ירושלים: המכון לחקר יהדות שלוניקי, תשכ"ז 1967, עמ' 355.

¹⁷³ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹⁷⁴ אברהם קובו, ראיון טלפוני, 2.4.2019.

¹⁷⁵ חלק מהפרטים מובאים בשילה.

¹⁷⁶ פתיחות – מקבצי פסוקים או פרקים קצרים ללא מנגינה מולחנת, שאותם מאלתר הסולן במקום נתון.

¹⁷⁷ בנבנישתי, פייטנים, עמ' 34; עוזיאל, חזנים וחזנות, עמ' 360 ועוד.

¹⁷⁸ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018. נבון כתב שירים רבים ופרסמם בספרו 'ינון', וביצע פעולה ספרותית חשובה נוספת: איסוף וקיבוץ כל השירים, הפיוטים והפזמונים ששרו חברי מקהלות המפטירים בערי תורכיה. הוא בירר, בבקיאיות רבה, מתוך כתבי-יד שאסף במסירות ובסקידה ר' בנימין בכר יוסף, ערכם, הגיהם והוציאם לאור ע"י בכר יוסף

לאגודת שירי ציון.¹⁷⁹ דוד רקנטי זוכר שנבון וקורדובה שרו "מאוד מאוד באיטיות. [...] כל המקאמים שהיו שרים בשלוניקי היו שרים אותם די מהיר, וה'מפטירים' (מזמרי הבקשות) באיזמיר היו שרים את זה יותר כבד. כשהיה קורדובה אומר קדיש היית יכול להרדם באמצע..."¹⁸⁰ אחדים מן החזנים השלונקאים נטו לאופי התורכי של החזנות, ואילו אחרים השתדלו להישאר נאמנים למסורת היהודית-היוונית.

שפת התפילה

בשלוניקי נאמרו קטעים רבים מן התפילה בספרדית-יהודית, במיוחד במועדים ובימים נוראים, כתחליף לאמירתם בעברית,¹⁸¹ וזאת כי מספרם היחסי של יודעי העברית היה קטן.¹⁸² גם בארץ שפת התפילות לא הייתה רק עברית. מחד ניכרה בבתי הכנסת מגמה לשמר את מנהגייהם של המתפללים טרם עלותם ארצה, ולהתחשב בציבור הגדול שעדיין לא הבין את התפילות שנאמרו בעברית. מאידך דרשו חלק מן המתפללים, רובם צעירים מן הלוחמים למען העברית (והימים ימי מלחמת השפות שיצאה כנגד דיבור בשפות זרות),¹⁸³ שכל התפילה תיאמר בבית הכנסת בעברית. "הצעירים היו צועקים: 'עברית, עברית'", מספר דוד רקנטי. המנהג בתל-אביב היה "לשיר פסוק בשפה העברית, ומיד אחר כך לחזור עליו בלאדינו", מעיד משה שוחמי.¹⁸⁴

על אף קנאותו לעברית, עודד אברהם רקנטי אמירת קטעים מסוימים בספרדית-יהודית בבית הכנסת 'שמחה הדר קודש' בו התפלל, רובם בלא שיקדם להם הקטע בעברית.

המעבר צפונה

כבר בתרצ"ז (1937) ייסדו אחדים מעובדי נמל תל אביב בצפון העיר בית כנסת השם 'ר' מאיר בעל הנס',¹⁸⁵ אך חלק ניכר ממתפללי בתי הכנסת בדרום תל אביב החל לעבור צפונה רק בשנות הארבעים, ובמיוחד בשנות החמישים. כך עברו בניו של אברהם רקנטי לצפון העיר, זה לשדרות נורדאו ולרחוב פרישמן (שמואל) וזה לשדרות ח"ן ולרחוב השופטים (דוד). הם ואחרים שאפו להמשיך להתפלל בנוסח שלוניקי.

'בית הכנסת ר' שלמה אבן גבירול לזכר קהילת שלוניקי' נוסד בשנת תשי"ז (1957), ברחוב אבן גבירול בתל אביב, על ידי מתפללים מבית הכנסת 'הדר קודש', לאחר כשנתיים שבהם התפללו במקומות ארעיים: בדירתו של אהרן רוסו בשד' קק"ל (כיום בן גוריון), בדירתה של גבי לילי מנחם ברחוב ריינס ובמרתף של שלמה ראובן מרדכי ברחוב בר כוכבא.¹⁸⁶ בהמשך ריכזו אליו מתפללים

בספר בשם: 'שירי ישראל בארץ הקדם' (מקור: אלמליח), מדברים שכתב אבי (בשנות השמונים) לפרסום בחוג המשפחה עולה שראה בהיכרותו עם נבון חוליה נוספת ברצף החינוך הערכי-מוסיקלי שקיבל: "חינוך לשירה דתית ופיוטים ע"י אבא, בבית, ע"י קריאת מזמורים בבית הכנסת בשבתות עוד בהיותנו בני 9-10 בסלונקי; האזנה לשירתם של מקהלות הפייטנים, בעיקר הלל וזמרה ב'בית שאול', בין מנחה ומעריב בשבתות; לאחר עלייתנו ארצה ב-1933 הפייטנים ב'שמחה הדר קודש' ו'שושנה', תקופה מסוימת ב'אליהו הנביא' וכו'; במשך שנות המלחמה העולמית השנייה ביקורים תכופים אצל נבון בביתו ברח' נצח ישראל, בו שהיתי פעם גם כאורח במשך כשבועיים". אבי נאלץ למצוא שם מסתור ב-1940 מפני שוטרים בריטים שסייעו לשלטונות יוון בחיפושיהם בארץ אחרי יהודים יוצאי יוון בגיל גיוס, במטרה לצרפם ליחידות הלוחמים בשורותיה. (מקור: ש' רקנטי, דברים). סקירה נרחבת על חזנים שלוניקאיים שעלו ארצה ראו: "אמר העורך", בסיום רשימתו של שמעון עוזיאל, "חזנים וחזנות", בתוך: ד' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, תל אביב תשל"ב, עמ' 359-363.

¹⁷⁹ אלבו, 358.

¹⁸⁰ ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹⁸¹ בנבשתי, לקט, עמ' 36-41, מתפלמס בעניין זה עם החוקר אבנר פרץ, הטוען: "התרגום לא נועד להישמע בבתי הכנסת ובוודאי לא כתחליף לנוסח המקודש בעברית" (שם, עמ' 36), ומעיד מזיכרונו כי קטעי התרגום נאמרו לתחליף לאותם קטעים בעברית, כשהוא מדגים פיוטים מתורגמים ומשווה בין שני תרגומים.

¹⁸² ד' רקנטי, ראיון, 23.8.2018.

¹⁸³ על החרפת המלחמה נגד שפות זרות ראו: הלמן, עמ' 102-106.

¹⁸⁴ מ' שוחמי, 2013.

¹⁸⁵ רקנטי, הקדמה, עמ' כז.

¹⁸⁶ שם, הקדמה, עמ' כח.

נוספים שעברו מדרום העיר לצפונה. לימים יקימו מייסדי בית כנסת זה את בית הכנסת 'היכל יהודה על שם יהודה ליאון ומטילדה רקנאטי' ברחוב מנחם בן סרוק. גם בשני בתי כנסת אלה, כמו ב'בית תפילה' ו'הדר קודש', לא הייתה מכירת מצוות.

מעתה רק שלא הייתה כל חשיבות למעמדו של המתפלל או לקהילה השלוניקאית שממנה הגיע, אף לאגודת הפייטנים שממנה בא לא הייתה חשיבות. בהדרגה ימצאו מתפללים שאינם שלוניקאים, רובם ספרדים ומיעוטם אשכנזים, את מקומם בבתי כנסת אלה.

סיפר יהודה הצבי: "לאחר שעברנו לגור ברחוב מלצ'ט המשכנו, אבא ואנו, להתפלל בבית הכנסת אוהל מועד ברחוב שד"ל ו'באוהל שמואל' ברחוב רש"י. היו אלה בתי כנסת ספרדיים, אבל המנגינה, הלחן, כבר היה אחרת".¹⁸⁷

שימור

לקראת סיום אסקור את הנעשה עד כה בתל אביב לשימור שירת הקודש השלוניקאית. כל מרואייני, יוצאי בתי הכנסת שבדרום, עברו לערים אחרות או לשכונות צפוניות יותר בתל אביב. משפחת רקנטי עברה צפונה, משה שוחמי מבית תפילה מתגורר ברמת חן, יהודה הצבי – בהרצליה, ואפרים פטילון – במרכז/צפון תל אביב. רק האחרון מתפלל עדיין בדרום, והוא מגיע לתפילות שבת ברכבו.

ב'אליהו הנביא' מתפללים רק בימי חול. "זה בית כנסת של העובדים בסביבה", העיד עמנואל כהן, הגבאי. יוצא איספהן שבאיראן. ספרדים ויוצאי עדות המזרח מתאספים בו לשחרית, מנחה וערבית בבית הכנסת, ונוסח התפילה הוא זה של שליח הציבור.¹⁸⁸

בשני בתי כנסת ניכר המאמץ לשמר את הנוסח המקורי. ב'בית תפילה' משתדל ציון גבריאל, גבאי בית הכנסת וחתנו של דוד נחמה, המתגורר בקרבת בית הכנסת, לקיים בו שגרת תפילה קרובה למקור של שנות השלושים והארבעים. חזני בית הכנסת הם ממוצא בוכרי (העדה הבולטת בשכונת שפירא), והם למדו את נוסח התפילה מיוצאי שלוניקי. החזן הבולט ב'בית תפילה' כיום הוא יהודה לוזי, תלמידו של דוד נחמה. גם 'הדר קודש' מתנהל עדיין בנוסח השלוניקאי, בשיתוף פעולה בין חזן ממוצא אפגני לבין מזמרים ממוצא שלוניקאי. מתפללים בו, רק בשבתות ובחגים, כחמישה עשר עד עשרים איש. הגבאי אפרים פטילון רואה אותו כ"החזק ביותר באזור הזה".

בשאר בתי הכנסת השלוניקאים בדרום תל אביב, למיטב ידיעתי, לא מתקיימות תפילות בנוסח שלוניקי. חלקם נסגרו וחלקם עברו למתפללים בני עדות אחרות.

אפרים פטילון, המתפלל ב'הדר קודש' מזה כארבעים שנה, מספר: "בסוף תשל"א (1971) הודיע לנו אברהם רקנטי שהוא עובר לצפון תל-אביב. נשארנו בלי אבא". שמעון אטאס נבחר להיות יושב ראש הוועד, במקום רקנטי, וצירף אליו את אפרים פטילון לוועד, שבו היה חבר גם רפאל אז"י (בנו של אז"י עדיין מתפלל ב'הדר קודש' ויושב בכיסאו של אביו).

"אני מנהל את בית הכנסת כבר למעלה משלושים שנה. מכירים אותו כ"לה קהילה ד'אפרים", הקהילה של אפרים". כיום מיוצגים בבית הכנסת חמישה דורות של משפחתו: "אבי התפלל בו, אני מתפלל, הבן שלי מתפלל, הנכד שלי מתפלל והנינים שלי באים לבית הכנסת.

לדבריו הפיח רוח חדשה בבית הכנסת: "עשיתי בו הרבה שמחות. הבנתי כמה חשוב להפוך כל אירוע לחוויה, וזה אמנם משך אנשים". פטילון הנהיג דרשה לפני העלייה לתורה של בני מצווה, מתן מתנה לנער החוגג, ובדומה גם בשמחת חתן וכלה. "אנשים שמעו וראו באיזו צורה מנהל בית הכנסת. כל כך נעים לשמוע את הקולות הערבים שיש בו".

פטילון סיפר לי כי תנועת ש"ס רכשה את מבנה בית הכנסת והעבירה אותו על שמה. היא ניסתה להוציא מן המבנה את המתפללים אך לא הצליחה, והוא משכירה להם אותו. הוא מעיד כי לא רשם את בית הכנסת כעמותה בגלל שראה בו ירושה של משפחת נג'ארי, שהחזיקו בשנות הארבעים מוסד

¹⁸⁷ ראיון, 11.7.2018.

¹⁸⁸ ראיון, 1.3.2020.

ביקור חולים במבנה. המוסד העניק טיפול רפואי במחיר סמלי. "חילקו את המקום לחדרים-חדרים. כל יום היה בא רופא אחר או כמה רופאים, והאנשים שילמו גרוש או חצי גרוש, וקיבלו טיפול". הגלגול הבא של המבנה היה חדרי לימוד ואוכל לתלמידי ישיבות.

'הדר קודש' מתקיים בזכות תרומות, רובן המכריע משתי בנותיו של פטילון החיות בארצות הברית ומיעוטן מנדבות העולים לתורה. מספר מתפלליו הקטן אינו מאפשר להגיע לסכומים הנדרשים ליום-יום. "אנחנו ממשיכים הלאה, למרות שזה לא מה שהיה פעם", כך פטילון, המסכם: "טוב לי בבית הכנסת".

והלחנים עצמם? יהודה הצבי אמנם הלין: "התחננתי לפני אבי שישאיר לי את הירושה האמיתית (את הידע שלו בחזנות נוסח שלוניקי, י"ר), והוא לא עשה את זה. רק לעת זקנה, לפני 1999, ערך כמה הקלטות. חבל שכמעט לא שומעים בהן את קולו היפה"; אך יוצאי בתי כנסת אחרים הותירו חלק מן המידע שבידיהם בזיכרון הלאומי.

מתוך אהבה והערכה למסורת שלוניקי ומתוך רצון לשמרה הקליט בתחילת שנות השישים אבי, שמואל א' רקנטי, מפי חשובי החזנים והפייטנים של אותם ימים, יוצאי העיר, את שירתם – פיוטים, קדישים וקדושות – בכעשרים מקאמים שונים. המידענים, ילידי סוף המאה התשע עשרה או תחילת המאה העשרים, השמיעו את כל הפיוטים ללא ליווי מוזיקלי, וההקלטה נערכה בתנאים ביתיים. כך אסף כמאה וחמישים קטעים.¹⁸⁹ חלקם עדיין הושרו באותן שנים על ידי בני הקהילה, וחלקם היו עתיקים ונשכחים וכבר לא היו מוכרים להם. הודות להקלטות אלה, ואחרות המצויות בארכיון הצליל הלאומי או בידי חוקרים, אנו יכולים להצביע כמעט בבטחה על אותם פיוטים, לחנים ומקאמים שהושרו כאשר אותם מידענים היו צעירים יותר, מספר עשורים לפני כן.

בשנת תשע"ז (2017) הוצאתי לאור בהוצאת 'רננות, המכון למוסיקה יהודית' מארז של שמונה דיסקים מהקלטות אלה, בשם 'עד מתי קץ הפלאות'. המארז מכיל כמעט את כל ההקלטות שערך אבי¹⁹⁰ בחלוקה לחמישה נושאים: מעגל השנה, שבת, מעגל החיים, אדם מול בוראו, גלות וגאולה, קדיש וקדושה במקאמים שונים. בכך הוא מצטרף, מבחינת השאיפה להנציח את שירת הקודש של יהודי שלוניקי, להקלטות שנשלחו על ידי דוד נחמה, יעקב צדיקרי, בן ציון נתנאל (חזן ממוצא אפגני ששר בנוסח שלוניקי) ומבצעים נוספים ששמותיהם לא נרשמו לפונותיקה הלאומית (כיום ארכיון הצליל הלאומי), והועלו על ידי דוד ר' רקנטי ודוד חיים ליוטיוב.

אני משער כי ארבעה מתוך הפיוטים המופיעים במארז הושרו באותו לחן כבר במאה השש עשרה. השערת מתבססת על מחקר שערכו אנדריאס טייצה ויוסף יהלום, אשר התמקדו בשירי מופת בתורכית ביצירתם של ר' ישראל נג'ארה ובני זמנו, ר' מנחם די לונזאנו ויוסף גאנסו.¹⁹¹ טייצה ויהלום הלכו בעקבות חוקרים שקדמו להם,¹⁹² בבקשם לאתר את המודלים הספרותיים והמוסיקליים התורכיים שלפיהם נכתב חלק ניכר משירת המפטירין ומשירת הפייטנים. הם אמנם פענחו את שמות המנגינות של שירים בלועזית שהיו מופת לפיוטים העבריים. בכך תרמו לחקר הזיקה בין השירה העברית לשירה העות'מאנית במאות השש עשרה והשבע עשרה.¹⁹³ אדוין סרוסי מציין כי חלק לא מבוטל משירי המופת המוזכרים במקורות עבריים מופיעים, על תיוויים המוסיקאלי, כבר בכתב יד עות'מאני חשוב מהמאה השבע עשרה שאסף עלי אופקי.¹⁹⁴

על פי טייצה ויהלום, לפחות ארבעה פיוטים שנהגו לשיר פייטני שאלוניקי עד השואה מקורם בשירים תורכיים שהושרו כבר במאה השש עשרה. אלה הם 'ידך תנחני אל חי עושי',¹⁹⁵ 'אודך אורי

¹⁸⁹ ברובן מפי החזנים-פייטנים יוסף חזן (51), שאול אגיל (41) ודוד נחמה (18). שני פיוטים הקליט חננאל חסיד.

¹⁹⁰ את המארז משלים מבחינת תוכנו ואופיו דיסק נוסף בהוצאת 'רננות', 'ישן, אל תרדם', ובו אמירת סליחות לחודש אלול ולימים הנוראים שהקליט שמואל רקנטי בבית אבות ליאון רקנאטי בפתח תקווה ב-1963. דיסק נוסף בהוצאת 'רננות', 'מחזור שלוניקי', מביא את פיוטי הימים הנוראים כשהם מבוצעים על ידי פייטנים ותזמורת קאמרית בעיבודיו ובניצוחו של איתן אביצור (ז"ל).

¹⁹¹ טייצה ויהלום, 1995.

¹⁹² ובהם חנוך אבנארי, "הלחנים בקובץ שירים מיוון", ספונות יג (תשלח), עמ' קצט-ריג ועוד.

¹⁹³ סרוסי, תורכית, שם, עמ' 125.

¹⁹⁴ יצא לאור שוב ב-1992 בתורכיה. ראה סרוסי, שם, עמ' 126.

¹⁹⁵ עמ' 114 בנעים זמירות.

בכינורי, 196¹⁹⁶ י'אתיו חשמנים מרננים, 197¹⁹⁷ ו'תולה ארץ על בלימה, 198¹⁹⁸ במארז 'עד מתי קץ הפלאות' שרו אותם הפייטנים הוותיקים יוסף חזן ושואל אנגיל.

[דוגמה 5: יוסף חזן, "תולה ארץ על בלימה". מלים: אבטליון. מקאם חיג'אז](#)

סיכום

שירת הקודש של יהודי שאלוניקי כמעט ונכחדה בשואה, אך נמשכה בזכות פעילותם של העולים ששבו ונטעוה במקומות מושבם החדשים בארץ, ואף החלה לעשות פירות.

בבועה תרבותית משלהם המשיכו עולי שלוניקי לקיים בתל אביב את המנהגים והנוסחים שעמם באו מיוון, בשינויים קלים בלבד. הן הבית הן בית הכנסת היו להם בית תרבותי כלבבם. בעשורים השלישי והרביעי של המאה הקודמת לא שאפו עולים חדשים אלה למיזוג גלויות תרבותי, ולא מצאו את מקומם בבתי כנסת מעורבים או של עדות אחרות. יתר על כן, בתחילה התפללו בארץ בבתי כנסת שכל אחד מהם היה בית לחברי אגודת פייטנים מסוימת. כשהם לומדים עברית ומנסים להסתגל לחייהם החדשים בנו העולים את עתידם כקהילה-בתוך-קהילה בחברה האזרחית התל אביבית המתפתחת והנבנית, מתוך עוני ומחסור אך מתוך תפיסה שוויונית ואופטימית.

את בתי הכנסת ראו כמקום מוכר, קרוב ומזמין, גם אם לא תמיד היו מן המקפידים על קלה כחמורה, והם חשו בהם בבית, לפחות בחגים ובמועדים.

הפניות ביבליוגרפיות

- אלבו** ח"ש אלבו, אגודת הפייטנים "נעים זמירות", בתוך: (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך א', תל אביב תשל"ב, עמ' 355-358.
- אלמליח** א' אלמליח, **יצחק אליהו נבון**, תל אביב תשכ"ט, עמ' 46.
- אבנארי** ח' אבנארי, "הלחנים בקובץ שירים מיוון", **ספונות יג** (תשלח), עמ' קצט-ריג.
- בנבנישתי, משאלוניקי ד' בנבנישתי, משאלוניקי לירושלים – פרקי חיים**, ספר שני, ירושלים: ועד עדת הספרדים, תשמ"ג.
- בנבנישתי, פייטנים ד' בנבנישתי**, "פייטנים, מקהלות, טאניאדיראס (הנגנות) בשאלוניקי", **לקט – צרור מאמרים על מורשת יהדות המזרח**, ירושלים: הוצאת המחבר תש"ן, עמ' 31-35.
- בנבנישתי, תרגום "האם תרגומי תפילות בלאדינו שימשו בזמן התפילה תחליף לנוסח העברי?"**, **לקט – צרור מאמרים על מורשת יהדות המזרח**, ירושלים: הוצאת המחבר תש"ן, עמ' 36-41.
- ברודו** י' ברודו, "מסורות ומנהגים עממיים", בתוך (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 364-371.
- גולדשמידט** ד' גולדשמידט, **מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים: מאגנס**, תשל"ט.
- גיניאו** א' גיניאו, "פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים (1925) ורישומה בעיתונות היהודית בלאדינו באסתנבול ובסלוניקי", בתוך: (ז' הרזוי, עורך) **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים תשס"ב, עמ' 261-274.
- הלל וזמרה** ח' חסיד (מגיה), **הלל וזמרה, ספר בקשות ופזמונים**, סלוניקי תרפ"ח, 1928.
- הלמן** ע' הלמן, התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2000.
- הצבי, אל יעד** י' הצבי, "אל יעד לא ידוע", מהות כ"ט, חורף תשס"ה, 2005, עמ' 69-71.

¹⁹⁶ עמ' 19 בנעים זמירות; טייצה ויהלום, עמ' 93, 172, 189.

¹⁹⁷ עמ' 102 בנעים זמירות; טייצה ויהלום, פריט 142, עמ' 109 ו-201.

¹⁹⁸ עמ' 281 בנעים זמירות; טייצה ויהלום, פריט 199, עמ' 134 ו-201.

- טולידנו** ח' טולידנו, "מנהיגה של יהדות שלוניקי", בתוך: **אברהם העברי, קובץ מוקדש למנהיג והלוחם אברהם רקנטי**, תל אביב תשי"ח, עמ' 58-71 (לא צוין שם עורך).
- לוי** א"י לוי, "שירים ותשבחות שהיו נהוגים בשלוניקי באשמורת הבוקר", בתוך: (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 354.
- מחזור שלוניקי** מחזור שלוניקי לראש השנה וליום כיפור, דפוס קופת עץ החיים, שלוניקי תרל"ו, יצא שנית לאור על ידי ועד בית הכנסת ר' שלמה אבן גבירול לזכר קהילת שלוניקי, תל אביב, תשכ"ג.
- נבון** י"א נבון, בתוך: **בנימין רפאל ב' יוסף (מו"ל), שירי ישראל בארץ הקדם**, איסתנבול, תרפ"ו, עמ' 16, בהערה.
- נעים זמירות** ב' בן יעקב (מתקין ומגיה), **ספר נעים זמירות – בקשות, פיוטים ופזמונים**, שלוניקי, ה' תרפ"ט.
- סרוסי, המפטירין** א' סרוסי, "המפטירים: מבט-על היסטורי", בתוך (חביבה פדיה, עורכת), הפיוט כצוהר תרבותי – כיוונים חדשים להבנת הפיוט ולהבנייתו התרבותית, רעננה: הקיבוץ המאוחד, תשע"ג – 2012, עמ' 182-203.
- סרוסי, תורכית** א' סרוסי, "מוסיקה תורכית ושירת קודש עברית באימפריה העות'מאנית", **פעמים; רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח**, 70 (תשנ"ז), עמ' 12-124.
- סרוסי, עות'מאנית** א' סרוסי, "מוסיקה עות'מאנית קלאסית בקרב יהודי שאלוניקי", **לאדינאר**, א, תשנ"ח, עמ' 79-91.
- סרוסי, מזמרת קדם** א' סרוסי, **מזמרת קדם, חייו ויצירתו המוזיקאלית של הרב יצחק אלגאזי מתורכיה**, ירושלים: רננות, המכון למוזיקה יהודית, תשמ"ט, עמ' נט-סא.
- עוזיאל** ש' עוזיאל, "חזנים וחזנות", בתוך: (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 359-363.
- פוזיילוב** ג' פוזיילוב, **מבוכארה לירושלים: עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח (1868-1948)**, ירושלים: משגב ירושלים, תשנ"ה.
- רפאל** ש' רפאל, "ב'אמוס אה פאליסטינה, כמיהתם ועלייתם של יהודי שלוניקי לארץ ישראל", בתוך: (א' מזרחי וא' בן דוד, עורכים) **עדות – עדות לישראל**, נתניה תשס"א, עמ' 328-335.
- רקנטי, בקוראי** א', י' וב' רקנטי (עורכים), **בקוראי שמו – אבינו, שמואל אברהם רקנטי**, תל אביב, הוצאה עצמית, תשס"ג.
- ד' רקנטי, אל תירא** ד' רקנטי, "אל תירא יעקב", **גשר אכזב**, מהדורה שנייה, תל אביב: הוצאה עצמית, תשס"ח. עמ' 241-258.
- ד' רקנטי, הקלטה** -----, הקלטת פרקי התפילה והפיוט שהיה נהוג לומר לפני מוצאי שבת. 2018. (שמור בידי המחבר).
- ד' רקנטי, יהודי** -----, "יהודי שלוניקי, בתי הכנסת שלהם ומקצת תולדותיהם", בתוך: **מחזור שלוניקי לראש השנה** כמנהג ספרדים, תל אביב תשמ"ד, עמ' אי-כ"ח.
- ד' רקנטי, מבוא** -----, מבוא, בתוך: (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך א', תל אביב תשל"ב, עמ' טי-י"ב.
- ד' רקנטי, נספחים** -----, נספחים למחזור שלוניקי לשלוש רגלים כמנהג ספרדים, תל אביב, תשמ"ד, עמ' 586-587.
- ד' רקנטי, קריאת** -----, "קריאת פתע", **גשר אכזב**, תל אביב: הדר, תשט"ז, עמ' 54-66.
- ד' רקנטי, שירת** -----, **שירת הקודש וזמרתה בשלוניקי**, בתוך: (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 337-347.
- ד' רקנטי, הלל** -----, "אגודת הלל וזמרה ומה שקדם לה", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי – גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב, עמ' 348-353.

- ד' רקנטי, תולדותיי** -----, תולדותיי, אוטוביוגרפיה מקוצרת לבקשת נכדתו אביה, י"ב אייר תשנ"ז.
- ד' רקנטי, אמר העורך** -----, "אמר העורך" (הערה מורחבת), בתוך: ש' עוזיאל, "חזנים וחזנות", (ד' רקנטי, עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, כרך ב', תל אביב תשל"ב, עמ' 362.
- ש' רקנטי, דברים** ש' רקנטי, דברים שכתב לפרסום בחוג משפחתו, שנות השמונים (שמור בידי המחבר).
- ש' רקנטי, רשימה** -----, רשימת הפיוטים המושרים במשפחה בשבתות, מוקלד במכונת כתיבה. 1970 לערך.
- שאלוניקי, עיר שאלוניקי, עיר ואם בישראל, ירושלים: המכון לחקר יהדות שאלוניקי, תשכ"ז.**
- שביט וביגר** י' שביט וגי' ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב**, כרך א: משכונות לעיר (1909-1936), תל אביב, הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב, 2001.
- שוחמי** מ' שוחמי, (דברים ב) אירוע הצדעה לקהילת שאלוניקי, **קול הניצולים 21**, ערב ראש השנה תשע"ד, ספטמבר 2013, עמ' 19.
- שילה** י' שילה, ביוגרפיה של אהרן נגרי-שילה, קובץ מחשב, 2019.
- שערי תפילה** **סדור שערי תפילה**, שאלוניקי, חברת תורה ומלאכה, תש"א, 1941.
- טייצה ויהלום** Andreas Tietze and Yosef Yahalom, Ottoman Melodies Hebrew Hymns, a 16th Century Cross-Cultural Adventure, Akademiai Kiado, Budapest, 1995.

ראיונות (על פי סדר עריכתם):

- שמואל רקנטי ז"ל, תל אביב, כסלו-טבת תשס"ג, נובמבר-דצמבר 2003.
- דוד רקנטי, תל אביב, כסלו-טבת תשס"ג, 5.10.2004; י"ב באלול תשע"ח, 23.8.2018; ראיונות טלפוניים בלי בתשרי תשע"ט (9.10.2018) ובו' באייר תשע"ט (12.5.2019).
- יהודה הצבי, הרצליה, כ"ח בתמוז תשע"ח, 11.7.2018; התכתבות דוא"ל בחודשים דצמבר 2018-ינואר 2019.
- אברהם קובו, רחובות, כ"ו באדר ב תשע"ט, 2.4.2019; ראיון טלפוני, כ"א באייר תשע"ט, 26.5.2019. התכתבות דוא"ל באוקטובר 2019.
- מזל (מזל טוב) זבולון, ראיון טלפוני, ל' בניסן תשע"ט, 5.5.2019.
- ישראל טל, ראיון טלפוני, א' באייר תשע"ט, 6.5.2019.
- רינה טל, ראיון טלפוני, א' באייר תשע"ט, 6.5.2019.
- אורלי ק' מירון, ראיון טלפוני, ל' בניסן תשע"ט, 5.5.2019.
- אפרים פטילון, תל אביב, ח' באייר תשע"ט, 13.5.2019.
- עמנואל כהן, תל אביב, ה' באדר תש"ף, 1.3.2020.

על המחבר

ד"ר יצחק ש' רקנטי הוא מרצה במכללות להוראה ובאוניברסיטת בר אילן. ראש החוג לתקשורת במכללת אורות ישראל. תחומי העניין העיקריים שלו כחוקר עצמאי הם יהדות שלוניקי במאה העשרים ואמנות חזונית במקורות היהדות. שימש מפק-עורך בטלוויזיה הישראלית ומנהל בית ספר מעלה לקולנוע. מכהן משנת תשס"ט (2009) כיושב ראש רננות, המכון למוזיקה דתית.